

ΔΙΑΡΚΕΣ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΤΩΝ ΛΑΩΝ

ΤΟ ΕΓΚΛΗΜΑ ΤΗΣ ΣΙΩΠΗΣ

Η ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ ΤΩΝ ΑΡΜΕΝΙΩΝ

Πρόλογος του Περικλή Ροδάκη

Μετάφραση από τα Αγγλικά και Γαλλικά
ΓΙΑΝΝΑ ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ, - ΣΗΦΗΣ ΚΑΣΣΕΣΙΑΝ

Ηρόδοτος

ΤΟ ΑΡΜΕΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ, 1878-1923

του ΡΙΤΣΑΡΝΤ ΓΚ. ΧΟΒΑΝΙΣΙΑΝ*

καθηγητή ιστορίας της Αρμενίας
και της Εγγύς Ανατολής
στο πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας, Λος Άντζελες

Ονομάζομαι Ρίτσαρντ Γκ. Χοβανισιάν. Είμαι καθηγητής της αρμενικής και μεσανατολικής ιστορίας στο πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας, στο Λος Άντζελες, όπου διδάσκω και διεξάγω έρευνες επί εικοσιδύο έτη. Έχω επίσης χρηματίσει υποδιευθυντής και διευθυντής του κέντρου μεσανατολικών μελετών «Τζ. Ε. φον Γκρόννεμπαουμ» του ανωτέρω πανεπιστημίου. Επίκεντρο των ερευνών και των δημοσιεύσεών μου είναι το Αρμενικό ζήτημα από το 1878 ως το 1923 και έχω δώσει ιδιαίτερη έμφαση στα γεγονότα που έπληξαν τον αρμενικό λαό στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και στη μετέπειτα απ' αυτόν περίοδο, όταν υπήρξε μια απόπειρά οργάνωσης μιας ενωμένης Αρμενικής Δημοκρατίας επί εδαφών που συμπεριλαμβάνονταν προηγουμένως στη ρωσική και την τουρκική Αυτοκρατορία. Εκτός αυτού έχω συγκεντρώσει μια εκτεταμένη βιβλιογραφία πρωτογενών και δευτερογενών πηγών επί των εκτοπίσεων, των σφαγών και της διασποράς του αρμενικού λαού από το 1915 ως το 1923. Θεωρώ τιμή και υποχρέωσή μου να συμμετάσχω στην παρούσα διαδικασία.

Πιστεύω ότι θα άξιζε τον κόπο να αρχίσω με λίγα λόγια για την αρμενική ιστορία. Αν και ανάγουν την καταγωγή τους, σύμφωνα με επικές και βιβλικές πα-

* Συγγραφέας ειδικότερα των έργων: *Armenia: on the Road to Independence*, 1918, Berkeley, U.C. Press, 1967· *The Republic of Armenia*, vol. I (1918-1919) και vol. II (1919-1920), Berkeley, U.C. Press, 1971 και 1982.

ραδόσεις, στο Νώε, του οποίου η Κιβωτός λέγεται ότι είχε προσαράξει στο Αραράτ, οι Αρμένιοι πέρασαν στην πραγματικότητα μέσα από μια μακρά περίοδο σχηματισμού κι εμφανίστηκαν σαν ξεχωριστός λαός γύρω στον 6ο π.Χ. αιώνα. Τα εδάφη τους βρίσκονταν ανάμεσα στη Μαύρη, την Κασπία και τη Μεσόγειο θάλασσα, σε μία περιοχή στην οποία σήμερα αναφερόμαστε ως ανατολική Ανατολία και Υπερκαυκασία, εκατέρωθεν των σημερινών σοβιετο-τουρκικών συνόρων. Στις επόμενες δυο χιλιετίες, οι Αρμένιοι βρίσκονταν υπό την ηγεμονία των βασιλέων, των ευγενών και των πατριαρχών τους, όντας μερικές φορές ανεξάρτητοι και άλλοτε υποτελείς σε ισχυρές γειτονικές αυτοκρατορίες της Ανατολής και της Δύσης. Εγκαταστημένοι στο πιο στρατηγικό ίσως σταυροδρόμι του αρχαίου και μεσαιωνικού κόσμου, οι Αρμένιοι κατάφεραν να επιβιώσουν και να αναπτύξουν έναν πλούσιο και ιδιαίτερο πολιτισμό, διατηρώντας μια λεπτή ισορροπία μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Η υιοθέτηση του χριστιανισμού στις αρχές του 4ου αιώνα είχε σαν αποτέλεσμα συχνούς διωγμούς των Αρμενίων από εισβολείς και ξένους κυρίαρχους εξαιτίας της θρησκείας τους. Στα τέλη του 14ου αιώνα, το τελευταίο αρμενικό βασίλειο είχε καταρρεύσει, οι ευγενείς είχαν αποδεκατιστεί από τους συνεχείς πολέμους και το αρμενικό υψίπεδο είχε υποταγεί στο ζυγό των ξένων. Το μεγαλύτερο μέρος της Αρμενίας υποτάχτηκε τελικά στους Τούρκους, ενώ το ανατολικό τμήμα περιήλθε αρχικά στην κυριαρχία της Περσίας και κατόπιν, το 19ο αιώνα, της Ρωσίας.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία που βρέθηκε προ των πυλών της Βιέννης το 17ο αιώνα, οι Αρμένιοι είχαν συμπεριληφτεί σε μια πολυεθνική και με ποικιλία θρησκειών επικράτεια, αλλά ως χριστιανική μειονότητα υφίσταντο επίσημες διακρίσεις και απο-

τελούσαν πολίτες δεύτερης κατηγορίας. Η ανισότητα, που περιλάμβανε ειδικούς φόρους, τη μη αποδοχή της μαρτυρίας τους στα δικαστήρια και την απαγόρευση οπλοφορίας, ήταν το αντίτιμο που έπρεπε να πληρώσουν οι Αρμένιοι για τη διατήρηση της εθνικής τους ταυτότητας και της θρησκείας τους. Στη διάρκεια των αιώνων πολλές χιλιάδες απ' αυτούς εξωμότησαν για να απαλλαγούν απ' αυτές τις διακρίσεις και από τη σποραδική βία που έπληττε κύρια τους ανυπεράσπιστους Αρμενίους αγρότες. Το ντε-βιρμέ (παιδομάζωμα) εφαρμοζόταν από καιρό σε καιρό σε βάρος των Αρμενίων και σε πολλές περιοχές της δυτικής Ανατολίας δεν τους επιτρεπόταν να χρησιμοποιούν τη γλώσσα τους παρά μόνο όταν προσεύχονταν. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπήρχαν εύποροι Αρμένιοι έμποροι, τεχνίτες και ελεύθεροι επαγγελματίες στην αυτοκρατορία, αφού είναι γνωστό ότι οι μειονότητες έπαιζαν το σπουδαιότερο ρόλο στο διεθνές εμπόριο της αυτοκρατορίας όπως επίσης και ως διερμηνείς, μεσάζοντες και ειδικευμένοι επαγγελματίες. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος του αρμενικού πληθυσμού παρέμεινε ριζωμένο στα ιστορικά του εδάφη. Οι Αρμένιοι αυτών των περιοχών ήταν κλίγοι ή ελεύθεροι καλλιεργητές που νοίκιαζαν τη γη που καλλιεργούσαν και βρίσκονταν κάτω από την επικυριαρχία μιας μουσουλμανικής φεουδαρχοστρατιωτικής ελίτ.

Παρά τη θέση τους ως πολιτών δεύτερης κατηγορίας, οι περισσότεροι Αρμένιοι ζούσαν σχετικά ειρηνικά όσο διάστημα η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν δυνατή και επεκτεινόταν. Αλλά, καθώς η διοικητική, οικονομική και στρατιωτική υποδομή της αυτοκρατορίας άρχισε να καταρρέει το 18ο και 19ο αιώνα κάτω από το βάρος της εσωτερικής διαφθοράς και των εξωτερικών προκλήσεων, η μισαλλοδοξία και η

εκμετάλλευση άρχισαν να αυξάνονται. Η κατάρρευση της τάξης επιταχύνθηκε από την ανικανότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να συναγωνιστεί τον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό των δυτικών κρατών, να εκσυγχρονιστεί και να εισαγάγει μεταρρυθμίσεις. Το καθεστώς της νομικής και πρακτικής ανωτερότητας ενός στοιχείου έναντι των άλλων εθνικών ομάδων συνεχίστηκε και οι αλόγιστες σπατάλες της οθωμανικής αυλής οδήγησαν σε ακόμα πιο καταπιεστική φορολογία, συμπεριλαμβανόμενου και του επαίσχυντου συστήματος της υπενοικίασης των φόρων, δηλαδή της πώλησης του δικαιώματος απόσπασης όσο το δυνατόν περισσότερων φόρων από μια περιοχή με αντάλλαγμα την εκ των προτέρων πληρωμή ενός μεγάλου ποσού. Η επίσημη πολιτική της άρχουσας ελίτ οδήγησε την αυτοκρατορία στην πτώχευση στη δεκαετία του 1870 και άνοιξε το δρόμο για άμεση ευρωπαϊκή οικονομική επίβλεψη από το 1881.

Η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνοδεύτηκε από την πολιτική και πολιτιστική αναγέννηση πολλών από τις υποτελείς εθνότητες, που διαπνέονταν από τα ευρωπαϊκά ρεύματα ρομαντισμού και εξέγερσης. Οι εθνικοί απελευθερωτικοί αγώνες, τους οποίους πολλές φορές υποστήριζαν ορισμένες ευρωπαϊκές δυνάμεις, συνέβαλαν στην απώλεια εκ μέρους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας των περισσότερων βαλκανικών επαρχιών κατά το 19ο αιώνα και αποτέλεσαν μία όψη του Ανατολικού ζητήματος, δηλαδή του ποια θα ήταν η τύχη της γηραλέας αυτοκρατορίας. Ο ανταγωνισμός των ευρωπαϊκών δυνάμεων και η οικονομική εκμετάλλευση από μέρους τους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οδήγησαν στην προσπάθεια διατήρησής της σαν ενός αδύναμου κράτους-ταμπόν και σαν κερδοφόρας αγοράς. Ιδιαίτερα οι Άγγλοι, φοβούμενοι ότι η διάλυση της Οθω-

μανικής Αυτοκρατορίας θα απειλούσε την κυριαρχία τους επί των θαλασσών, οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα ότι η αυτοκρατορία θα μπορούσε να σωθεί μόνο αν εξαλείφονταν οι άκρες καταχρήσεις της κυβέρνησης και εφαρμόζονταν θεμελιώδεις διοικητικές μεταρρυθμίσεις. Ο κύκλος των Οθωμανών φιλελευθέρων, που διαρκώς μεγάλωνε, είχε επίσης πειστεί ότι η επιβίωση της αυτοκρατορίας εξαρτιόταν από τις μεταρρυθμίσεις. Αυτοί οι άνθρωποι αποτέλεσαν την κινητήρια δύναμη που κρυβόταν πίσω από τα μείζονα διατάγματα μεταρρυθμίσεων που εκδόθηκαν κατά τη λεγόμενη περίοδο του *τανζιμάτ*¹ από το 1839 ως το 1876. Ωστόσο, οι υποστηρικτές της μεταρρύθμισης απογοητεύτηκαν κατ' επανάληψη από τα κατεστημένα συμφέροντα που αντιδρούσαν στην αλλαγή. Παρά τις μεγαλόστομες διακηρύξεις, η εποχή του *τανζιμάτ* δεν επέφερε καμιά ουσιαστική βελτίωση στην καθημερινή ζωή του μέσου πολίτη.

Από τα διάφορα υποτελή έθνη, οι Αρμένιοι ζητούσαν ίσως τα λιγότερα. Αντίθετα με τους χριστιανούς των Βαλκανίων, οι Αρμένιοι ήταν διασκορπισμένοι σε όλη την αυτοκρατορία και δεν αποτελούσαν πλέον πλειοψηφία σε μεγάλο μέρος των ιστορικών τους εδαφών. Ως εκ τούτου, οι Αρμένιοι ηγέτες δεν επιδίωκαν απόσχιση των αρμενικών εδαφών από την αυτοκρατορία ή ανεξαρτητοποίησή τους, αλλά, επαγγελλόμενοι νομιμοφροσύνη προς το σουλτάνο και απορρίπτοντας κάθε αποσχιστική επιδίωξη, πρό-

1. Βλ. π.χ. Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, «Οι μεταρρυθμίσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1856-1876», Princeton, 1963· A. Schopoff, *Les Réformes et la Protection des Chrétiens en Turquie, 1673-1904*, Paris, 1904· Edouard Englehardt, *La Turquie et le tanzimat*, I, Paris, 1882· Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London, 1961.

βαλλαν το αίτημα της προστασίας της ζωής και της περιουσίας του λαού τους από τους διαφθαρμένους αξιωματούχους και τις ληστοσυμμορίες που συχνά συνδέονταν με τους τελευταίους. Δεν ήταν λοιπόν παράδοξο το ότι οι σουλτάνοι αποκαλούσαν τους Αρμένιους «πιστή κοινότητα». Οι Αρμένιοι είχαν κι εκείνοι μια μακρά περίοδο πολιτιστικής αναγέννησης. Χιλιάδες Αρμενόπουλα φοίτησαν στα σχολεία που ίδρυσαν το 19ο αιώνα οι Αμερικανοί και οι Ευρωπαίοι ιεραπόστολοι και εκατοντάδες γόνοι της μεσοαστικής τάξης ταξίδεψαν στην Ευρώπη για ανώτερες σπουδές. Πολλοί απ' αυτούς επέστρεψαν στην πατρίδα εμποτισμένοι από τις κοινωνικές και πολιτικές ιδέες της σύγχρονης Ευρώπης και επιδόθηκαν στη διδασκαλία, τη δημοσιογραφία και τη λογοτεχνική κριτική. Βαθμιαία, ένα δίκτυο αρμενικών σχολείων εξαπλώθηκε από την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη στην Κιλικία και στη συνέχεια σε πολλές πόλεις των πρωτόγονων ανατολικών επαρχιών, δηλαδή στην τουρκική Αρμενία. Η ανακάλυψη της εθνικής ταυτότητάς τους από μέρος των Αρμενίων συνέπεσε με την επίταση της διαφθοράς των αρχών, της οικονομικής εκμετάλλευσης και της ανασφάλειας. Αυτή η διυπόστατη εξέλιξη, η συνειδητή απαίτηση ασφάλειας ζωής και περιουσίας από τη μια και η αύξουσα ανασφάλεια ζωής και περιουσίας από την άλλη, οδήγησε στη γένεση του Αρμενικού ζητήματος σαν μέρους του καθόλου Ανατολικού ζητήματος.

Η βαθιά δυσαρέσκεια από την ατελή εφαρμογή των διάφορων μεταρρυθμιστικών διαταγμάτων της εποχής του *τανζιμάτ*, η επιτεινόμενη εξαθλίωση των χριστιανών της ασιατικής Τουρκίας και, πάνω απ' όλα, τα σκληρά αντίποινα των Τούρκων κατά των επαναστατημένων χριστιανικών πληθυσμών των Βαλκανίων, είχαν σαν αποτέλεσμα την εκ νέου άσκη-

ση πίεσης από μέρους της Ευρώπης επί της Υψηλής Πύλης το 1876. Σε μια προσπάθεια να υποσκάψει τη διεθνή διάσκεψη που είχε συγκληθεί για να αντιμετωπίσει την κρίση, ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ Β' (1876-1909) διακήρυξε ένα φιλελεύθερο σύνταγμα το οποίο είχαν συντάξει ειλικρινείς οπαδοί της μεταρρύθμισης². Αν ο σουλτάνος, τότε ήταν το ίδιο ειλικρινής στην εφαρμογή του συντάγματος, τότε τα κυριότερα αιτήματα των υποτελών λαών, συμπεριλαμβανομένων και των Αρμενίων, θα είχαν ικανοποιηθεί. Όμως, έχοντας εξουδετερώσει τους Ευρωπαίους διπλωμάτες, ο Αβδούλ Χαμίτ ανέστειλε τόσο το σύνταγμα όσο και τη λειτουργία του κοινοβουλίου που είχε δημιουργηθεί σύμφωνα με τα όσα πρόβλεπε το τελευταίο. Αντί να ελαττωθούν, τα δεινά των Αρμενίων πολλαπλασιάστηκαν. Οι ληστές, οι φόνοι και οι απαγωγές έγιναν καθημερινό φαινόμενο στη χώρα όπου το παραδοσιακό φεουδαρχικό προστατευτικό σύστημα είχε καταρρεύσει.

2. Μεγάλη Βρετανία, Κοινοβούλιο, Βουλή των Κοινοτήτων, πρακτικά των συνεδριάσεων, 1877, CXXII, εντολή 1739, Τουρκία αρ. 16, *Αναφορές των διπλωματικών και προξενικών αντιπροσώπων στην Τουρκία, σχετικά με την κατάσταση των χριστιανών υπηκόων της Πύλης, 1868-1875*, πρακτικά των συνεδριάσεων, 1876-1877, XCI, εντολή 1641, Τουρκία αρ. 2, *Αλληλογραφία αναφορικά με τη διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης και τις υποθέσεις της Τουρκίας, 1876-1877*, πρακτικά των συνεδριάσεων, 1877, XCI, εντολή 1738, Τουρκία αρ. 15, *Συνέχεια της σχετικής με την Τουρκία αλληλογραφίας*, και XCII, εντολή 1806, Τουρκία αρ. 25, *Συνέχεια της αλληλογραφίας... - Μεγάλη Βρετανία, υπουργείο Εξωτερικών, Βρετανικά και ξένα κρατικά έγγραφα, 1875-1876, LXVII, 683-698, «Σύνταγμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ανακηρυχθέν στις 11/23 Δεκεμβρίου 1876», και LXVIII, 1114-1207, «Πρακτικά των συσκέψεων μεταξύ Μεγάλης Βρετανίας, Αυστρο-Ουγγαρίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Ιταλίας, Ρωσίας και Τουρκίας...», Κωνσταντινούπολη, Δεκέμβριος 1876 - Ιανουάριος 1877».*

Την επαύριο του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877-1878, οι ηγέτες του αρμενικού *μιλέτ* (κοινότητα) εγκατέλειψαν τη συνηθισμένη επιφυλακτικότητά τους και απηύθυναν έκκληση στο νικητή Ρώσο αρχιστράτηγο να φροντίσει ώστε η συνθήκη ειρήνης, που επρόκειτο να συναφτεί, να προνοεί την προστασία των Αρμενίων³. Αυτή η συνθήκη, που υπογράφηκε στον Άγιο Στέφανο το Μάρτιο του 1878, χορηγούσε ανεξαρτησία στη Σερβία, το Μαυροβούνιο και τη Ρουμανία και αυτονομία σε ένα μεγάλο βουλγαρικό κράτος. Παρόμοια πρόνοια δεν είχε ζητηθεί για τους Αρμενίους και δεν υπήρχε στη συνθήκη. Αντίθετα, οι Ρώσοι συμφώνησαν να αποσύρουν τα στρατεύματά τους από το μεγαλύτερο μέρος της τουρκικής Αρμενίας, ενώ θα προσαρτούσαν τις συνοριακές περιοχές Μπατούμ, Αρνταχάν, Καρς, Αλασκέρτ και Μπαγιαζίτ. Ωστόσο, οι Αρμένιοι ηγέτες δεν είχαν απογοητευτεί καθώς το άρθρο 16 της συνθήκης εξάρτουσε την αποχώρηση των Ρώσων από την εφαρμογή αποτελεσματικών μεταρρυθμίσεων στην τουρκική Αρμενία: «Καθώς η εκκένωση από μέρους των ρωσικών στρατευμάτων των εδαφών που κατέχουν στην Αρμενία, τα οποία πρόκειται να αποδοθούν στην Τουρκία, θα μπορούσε να οδηγήσει σε επιβλαβείς για τις καλές σχέσεις των δύο κρατών συγκρούσεις και επιπλοκές, η Υψηλή Πύλη αναλαμβάνει να εφαρμόσει, χωρίς περαιτέρω καθυστέρηση, τις βελτιώσεις και μεταρρυθμίσεις που επιβάλλουν οι τοπικές συνθήκες στις επαρχίες που κατοικούνται από Αρμενίους και να εγγυηθεί την ασφάλειά τους από τους Κούρδους και τους Τσερκέζους⁴.» Οι δυνάμεις του στρατηγού Μ. Τ.

3. Leo (A. Babakhanian), *Hayots harts'i vaveragrere* («Ντοκουμέντα για το Αρμενικό ζήτημα»), Tiflis, 1915, σ. 56-58.

4. Μεγάλη Βρετανία, πρακτικά συνεδριάσεων, 1878, LXXXIII,

Λόρις-Μελίκοφ θα παρέμεναν στην Ερζερούμ μέχρι να εκπληρωθεί ο παραπάνω όρος.

Τα όσα ακολούθησαν τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου είναι γνωστά στους μελετητές της ευρωπαϊκής ιστορίας. Ο πρωθυπουργός Μπέντζαμιν Ντισραέλι και ιδιαίτερα ο υπουργός Εξωτερικών Ρόμπερτ Σόλσμπερι πίστευαν ότι η συνθήκη έβλαπτε τα βρετανικά συμφέροντα και, με την υποστήριξη άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, εκφόβισαν τη Ρωσία με απειλές κοινής εναντίον της δράσης, χωρίς να αποκλείσουν και τον πόλεμο. Το αποτέλεσμα ήταν να συγκληθεί ένα ευρωπαϊκό συνέδριο στο Βερολίνο στα μέσα του 1878 με σκοπό να επανεξετάσει και να αναθεωρήσει τη συνθήκη. Μια αρμενική αντιπροσωπία ταξίδεψε στο Βερολίνο με σκοπό να πείσει τις δυνάμεις να εκπονήσουν ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων, καθώς η σχετική πείρα του παρελθόντος ήταν απογοητευτική. Χρησιμοποιώντας σαν πρότυπο το διοικητικό σύστημα του Λιβάνου, οι Αρμένιοι ζήτησαν να διοριστεί στην Αρμενία χριστιανός κυβερνήτης. Τα άλλα αιτήματα των Αρμενίων αφορούσαν την τοπική αυτοδιοίκηση, τη δημιουργία πολιτικών δικαστηρίων, την οργάνωση μεικτής πολιτοφυλακής αποτελούμενης από χριστιανούς και μουσουλμάνους, την παραχώρηση δικαιώματος ψήφου σε όλους τους ενήλικες άρρενες που πλήρωναν φόρους και τη διάθεση του μεγαλύτερου μέρους των εσόδων της περιοχής για την εκτέλεση επί τόπου έργων υποδομής⁵.

εντολή 1973, Τουρκία αρ. 22, *Προσωρινή συνθήκη ειρήνης μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας υπογραφέισα στον Άγιο Στέφανο στις 19 Φεβρουαρίου - 2 Μαρτίου 1878*, και εντολή 1975, Τουρκία αρ. 23, *Χάρτες που δείχνουν τα νέα σύνορα μετά την υπογραφή της προσωρινής συνθήκης ειρήνης μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας στον Άγιο Στέφανο*.

5. Leo, ό.π., σ. 63-69, Gabriel Lazian, *Hayastan ev hai date* (να-

Παρά τις δηλώσεις συμπάθειας — προς τους Αρμένιους — των Ευρωπαίων διπλωματών, το συνέδριο του Βερολίνου αναθεώρησε τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές των Βρετανών αντιπροσώπων. Αρκετές επαρχίες αφαιρέθηκαν από τα βαλκανικά κράτη που είχαν μόλις κερδίσει την ανεξαρτησία ή την αυτονομία τους και στα σύνορα του Καυκάσου οι περιοχές του Αλασκέρτ και του Μπαγιαζίτ επιστράφηκαν στους Οθωμανούς. Επιπλέον, όσον αφορούσε τις αρμενικές μεταρρυθμίσεις, ο πιεστικός χαρακτήρας του άρθρου 16 της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου αντικαταστάθηκε από τον όρο που έθετε το άρθρο 61 της συνθήκης του Βερολίνου, σύμφωνα με το οποίο τα ρωσικά στρατεύματα έπρεπε να αποσυρθούν αμέσως και ο σουλτάνος απλώς να αναλάβει την υποχρέωση να εφαρμόσει μόνος του τις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις και να αναφέρει περιοδικά στις δυνάμεις συλλογικά τις προόδους που θα σημειώνονταν προς αυτήν την κατεύθυνση⁶. Το αποτέλεσμα της αναστροφής του άρθρου 16 του Αγίου Στεφάνου στο άρθρο 61 του Βερολίνου απηχούνταν στην οξυδερκή παρατήρηση του δούκα του Άρτζιλ, «ό,τι ήταν δουλειά όλων, δεν ήταν δουλειά κανενός»⁷.

veragrer) («Η Αρμενία και το Αρμένικο ζήτημα - ντοκουμέντα»), Le Caire, 1946, σ. 86-88.

6. Μεγάλη Βρετανία, πρακτικά συνεδριάσεων, 1878, LXXXIII, εντολή 2083, Τουρκία αρ. 39, *Αλληλογραφία σχετικά με το συνέδριο του Βερολίνου και πρακτικά του συνεδρίου*, και εντολή 2108, Τουρκία αρ. 44, *Συνθήκη μεταξύ Μεγάλης Βρετανίας, Γερμανίας, Αυστρίας, Γαλλίας, Ιταλίας, Ρωσίας και Τουρκίας προς το σκοπό της ρύθμισης των ζητημάτων της Ανατολής, υπογραφέισα στο Βερολίνο*. Βλ. επίσης W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After*, London, 1938.

7. Duke of Argyll, *Our responsibilities for Turkey*, London, 1896, σ. 74.

Σαν αμοιβή για τις υπηρεσίες που είχε παράσχει στο σουλτάνο, η Μεγάλη Βρετανία απέσπασε με μυστική συμφωνία τον έλεγχο του στρατηγικού νησιού της Κύπρου και η Αυστρο-Ουγγαρία κέρδισε το δικαίωμα διοίκησης της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης που είχαν αφαιρεθεί από τη Σερβία. Στο μεταξύ, στις ανατολικές επαρχίες οι τρομοκρατημένοι Αρμένιοι χωρικοί έβλεπαν το στρατό του Λόρις-Μελίκοφ να αποχωρεί. Όπως και στην περίπτωση της ρωσικής αποχώρησης από την Ερζερούμ στα 1829, χιλιάδες Αρμένιοι αναχώρησαν μαζί με τα ρωσικά στρατεύματα για να εγκατασταθούν στον Καύκασο. Παρά την αρνητική τροπή που πήραν τα πράγματα, οι Αρμένιοι θρησκευτικοί ηγέτες δεν απελπίστηκαν και δήλωσαν ότι διατηρούσαν την πίστη τους προς την οθωμανική κυβέρνηση και την εφαρμογή από μέρους της των αναγκαίων μεταρρυθμίσεων. Ο Αρμένιος πατριάρχης ορκίστηκε πίστη στο σουλτάνο και τόνισε ότι οι προσπάθειες για να ξεπεραστούν τα δεινά του αρμενικού λαού θα γίνονταν στο δεδομένο νομικό πλαίσιο της οθωμανικής πατρίδας. Σε μια εποχή που αρκετές από τις βαλκανικές εθνότητες είχαν κερδίσει την ανεξαρτησία τους, οι Αρμένιοι εξακολουθούσαν να αποφεύγουν να μιλήσουν για απόσχιση τους από την αυτοκρατορία⁸.

Η συνθήκη του Βερολίνου κατέστησε το Αρμενικό ζήτημα αντικείμενο της διεθνούς διπλωματίας, αλλά οι Αρμένιοι δεν είχαν κανένα όφελος απ' αυτό το γεγονός. Αντίθετα, οι κουρδικές φυλές, οργανωμένες και εξοπλισμένες από την κυβέρνηση, έσπειραν τον όλεθρο στις ανατολικές επαρχίες και ιδίως στις

8. Leo, ό.π., σ. 113-133· A.O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana, III., 1938, σ. 89-90.

περιοχές απ' όπου ο ρωσικός στρατός είχε πρόσφατα αποχωρήσει. Ούτε οι εκκλησίες του Αρμένιου πατριάρχη ούτε η εγκαθίδρυση περισσότερων προξενείων ευρωπαϊκών κρατών στην τουρκική Αρμενία δε συνέβαλαν στη βελτίωση της κατάστασης. Οι Ευρωπαίοι πρόξενοι στο Χαρπούτ, το Βαν, την Ερζερούμ και άλλα κέντρα του εσωτερικού δεν μπορούσαν να κάνουν σχεδόν τίποτα περισσότερο από το να υποβάλλουν συχνές αναφορές που περιέγραφαν τις βιαιοπραγίες που υφίσταντο οι Αρμένιοι. Επί δύο έτη οι ευρωπαϊκές δυνάμεις, που συνεργάζονταν κατ' επιφασή σύμφωνα με τη συλλογική ευθύνη που προέκυπε από το άρθρο 61, υπέβαλλαν συλλογικά υπομνήματα με ταυτόσημο περιεχόμενο, υπενθυμίζοντας στην Υψηλή Πύλη τις υποχρεώσεις της από τη συνθήκη. Από το 1881, όμως, αυτές οι δυνάμεις μπλέχτηκαν στον ιμπεριαλιστικό αγώνα σε άλλες περιοχές και έπαψαν να ανησυχούν για την τύχη των Αρμενίων. Παρέπεμψαν σιωπηρά το Αρμενικό ζήτημα στα αρχεία και απέστρεψαν το πρόσωπό τους από τα προβλήματα των Αρμενίων⁹.

Νιώθοντας να έχει εγκαταλειφτεί και προδοθεί, ένας αυξανόμενος αριθμός Αρμενίων άρχισε να υιο-

9. Σχετικά με τα ντοκουμέντα που αναφέρονται στις συνθήκες που επικρατούσαν μετά την υπογραφή της συνθήκης του Βερολίνου και για τα υπομνήματα και τη διπλωματική αλληλογραφία αναφορικά με την εισαγωγή μεταρρυθμίσεων στις αρμενικές επαρχίες, βλ. Μεγάλη Βρετανία, πρακτικά συνεδριάσεων, 1878, LXXXI, εντολή 1905, Τουρκία αρ. 1· 1878-1879, LXXIX, εντολή 2204, Τουρκία αρ. 53 και εντολή 2205, Τουρκία αρ. 54, LXXX, εντολή 2432, Τουρκία αρ. 10· 1880, LXXX, εντολή 2537, Τουρκία αρ. 4, LXXXI, εντολή 2574, Τουρκία αρ. 7 και εντολή 2611, Τουρκία αρ. 9, LXXXII, εντολή 2712, Τουρκία αρ. 23· 1881, εντολή 2986, Τουρκία αρ. 6. Βλ. επίσης *British and Foreign State Papers*, («Βρετανικά και ξένα κρατικά έγγραφα»), 1877-1878, LXIX, 1313-1347, και 1880-1881, LXXII, 1196-1207.

θετεί παράνομα μέσα για να πετύχει αυτό που τώρα θεωρούνταν σαν ένα δίκαιο και ηθικό καθήκον: να αντισταθεί στον τυραννικό ζυγό. Αντί να εκπληρώσει την υποχρέωσή της να προστατεύσει τους υπηκόους της, η κυβέρνηση είχε μετατραπεί σε όργανο εκμετάλλευσης και καταπίεσης. Ορισμένοι Αρμένιοι οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα ότι, όπως και οι χριστιανοί των Βαλκανίων, έπρεπε κι εκείνοι να οργανωθούν και ίσως και να πάρουν τα όπλα. Οι τοπικές ομάδες αυτοάμυνας, που είχαν εμφανιστεί στη δεκαετία του 1880, παραχώρησαν σταδιακά τη θέση τους σε μυστικές πολιτικές εταιρείες (κόμματα), με πλατύτερη βάση στη δεκαετία του 1890. Ωστόσο, λίγοι απ' αυτούς που αυτοαποκαλούνταν επαναστάτες ήταν έτοιμοι να προβάλλουν την εθνική ανεξαρτησία σαν στόχο τους. Επιδίωκαν μάλλον πολιτιστική ελευθερία και τοπική αυτονομία, ισότητα ενώπιον του νόμου, ελευθερία λόγου, τύπου και συνέλευσης, ανεμπόδιστη οικονομική ανάπτυξη και το δικαίωμα κατοχής όπλων¹⁰.

Έτσι, ενώ ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως συνέχισε τις εκκλησίες του στην Υψηλή Πύλη, οι απολογητές της νέας πολιτικής νοοτροπίας κήρυτταν την αντίσταση. Κάτω από την επίδραση αυτών των ιδεών, οι τραχείς χωρικοί του Σασούν, μιας περιοχής της επαρχίας του Μπιτλίκ, αρνήθηκαν να εξακολουθήσουν να πληρώνουν φόρο στους Κούρδους φύλαρχους για την προστασία τους. Στα 1894, όταν οι Κούρδοι αποδείχτηκαν ανίκανοι να υποτάξουν τους πρώην προστατευόμενούς τους, στράφηκαν στους Οθωμανούς αξιωματούχους κατηγορώντας το Σασούν για ανταρσία. Μονάδες του τακτικού τουρκικού στρατού

10. Βλ. επίσης Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley and Los Angeles, 1963· Mikayel Varandian, *H.H. Dashnaksutian patmutiun* («Ιστορία της Αρμενικής επαναστατικής ομοσπονδίας»), I, Paris, 1932.

ενώθηκαν με εκείνες του κουρδικού άτακτου ιππικού *Χαμιντιέ* και μετά από πολιορκία πολλών εβδομάδων υποχρέωσαν τους Αρμενίους να καταθέσουν τα όπλα με αντάλλαγμα την υπόσχεση για χορήγηση αμνηστίας. Αντί γι' αυτό όμως, το Σασούν λεηλατήθηκε και αρκετές χιλιάδες Αρμένιοι, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας, σφαχτήκαν. Οι Ευρωπαίοι πρόξενοι και οι χριστιανοί ιεραπόστολοι ύψωσαν τη φωνή τους εναντίον αυτών των αγριιοτήτων και σύντομα οι εφημερίδες της Ευρώπης και της Αμερικής άρχισαν και πάλι να ζητούν να επέμβουν οι δυνάμεις υπέρ των Αρμενίων. Μετά από σχεδόν δεκαπέντε χρόνια, οι ευρωπαϊκές δυνάμεις βρισκόνταν και πάλι αντιμέτωπες με το Αρμενικό ζήτημα, αλλά αυτή τη φορά μόνο η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία και η Ρωσία ήταν πρόθυμες να απευθυνθούν στην Υψηλή Πύλη σχετικά με αυτό το θέμα. Οι Ευρωπαίοι αντιπρόσωποι που συνόδευαν μια οθωμανική επιτροπή έρευνας ανέφεραν ότι οι Αρμένιοι του Σασούν είχαν υποχρεωθεί να πάρουν τα όπλα για να προστατέψουν τους εαυτούς τους και ότι οι αδικαιολόγητες αγριότητες των τακτικών και άτακτων μονάδων του σουλτάνου και η ανευθυνότητα των Οθωμανών αξιωματούχων και στρατιωτικών διοικητών ήταν αξιόποινες. Δεν είχε υπάρξει ανταρσία, αλλά και αν ακόμα είχε υπάρξει, η αχαλίωτη και χωρίς διάκριση κτηνωδία δε θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να δικαιολογηθεί¹¹.

11. Γαλλία, υπουργείο Εξωτερικών, *Documents diplomatiques: Affaires arméniennes; Projets de réformes dans l'Empire ottoman, 1893-1897*, Paris, 1897· Μεγάλη Βρετανία, πρακτικά συνεδριάσεων, 1895, CIX, εντολή 7894, Τουρκία αρ. 1, μέρος 1ο, *Γεγονότα στο Σασούν και επιτροπή έρευνας στο Μους*; και μέρος 2ο, εντολή 7894-1, *Επιτροπή έρευνας στο Μους: πρακτικά και ξεχωριστές καταθέσεις*. Βλ. επίσης E.M. Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, New York, 1896· Victor Bérard, «La politique du Sultan», *La Revue de Paris*, 15 décembre 1896, σ. 880-889.

Η κρίση του Σασούν αναζωογόνησε το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για τις αρμενικές μεταρρυθμίσεις. Το Μάιο του 1895 υποβλήθηκε ένα κοινό αγγλο-γαλλο-ρωσικό σχέδιο που πρόβλεπε τη σύμπτυξη των αρμενικών επαρχιών σε μια και μόνο διοικητική περιοχή, την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων και την επιστροφή των προσφύγων, την αποζημίωση των κατοίκων του Σασούν και άλλων θυμάτων, τον αποπλισμό του σώματος των *Χαμιντιέ* σε καιρό ειρήνης και τη δημιουργία μιας μόνιμης επιτροπής ελέγχου της εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων. Οι διπλωματικές επαφές συνεχίστηκαν όλο το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1895, ώσπου επιτέλους τον Οκτώβριο ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ έδωσε τη συγκατάθεσή του για ένα σχέδιο μεταρρυθμίσεων, βασισμένο σ' εκείνο που είχαν προτείνει οι τρεις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, αλλά πολύ λιγότερο περιεκτικό από το τελευταίο. Για μια ακόμα φορά, ένα αεράκι αισιοδοξίας έπνευσε από την Κωνσταντινούπολη¹².

Ωστόσο, όπως είχε συμβεί και προηγούμενα, η ευρωπαϊκή παρέμβαση, που δεν υποστηριζόταν από μια επίδειξη ισχύος, περιέπλεξε τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι Αρμένιοι. Τη στιγμή που ο Αβδούλ Χαμίτ φαινόταν να δίνει τη συγκατάθεσή του για την εφαρμογή του προγράμματος των μεταρρυθμίσεων, τον Οκτώβριο του 1895, οι Αρμένιοι της Τραπεζούντας σφάζονταν. Τους επόμενους μήνες, συστηματικές σφαγές εξαπολύθηκαν σε όλες τις περιοχές της

12. Μεγάλη Βρετανία, πρακτικά συνεδριάσεων, 1896, XCV, εντολή 7923, Τουρκία αρ. 1, *Αλληλογραφία σχετικά με την εισαγωγή μεταρρυθμίσεων στις αρμενικές επαρχίες της ασιατικής Τουρκίας: Γαλλία, Affaires arméniennes*, αρ. 43, 57· Γερμανία, υπουργείο Εξωτερικών, *Η Υψηλή Πολιτική των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων, 1871-1914*, 40 τόμοι· Βερολίνο· 1922-1927, IX, αρ. 2184-2189, 2203-2212, X, αρ. 2394-2444· Schopoff, ό.π., σ. 475-526.

τουρκικής Αρμενίας. Η σφαγή των 100.000 ως 200.000 Αρμενίων, ο βίαιος εξισλαμισμός πολλών χωριών, η λεηλασία και η πυρπόληση εκατοντάδων άλλων οικισμών και ο εξαναγκασμός χιλιάδων Αρμενίων να διαφύγουν στο εξωτερικό ήταν η ουσιαστική απάντηση του Αβδούλ Χαμίτ στην ανάμειξη των Ευρωπαίων¹³. Η από μέρους του χρήση των βίαιων μεθόδων ήταν μια απεγνωσμένη προσπάθεια διατήρησης του παραπαίοντος στάτους κβο έναντι των σοβαρών εσωτερικών και εξωτερικών κινδύνων που τον απειλούσαν. Από αυτήν την άποψη, η κύρια διαφορά ανάμεσα στον Αβδούλ Χαμίτ και τους Νεότουρκους διαδόχους του ήταν ότι ο πρώτος εξαπέλυσε σφαγές σε μία προσπάθεια διατήρησης μιας κρατικής δομής, στην οποία οι Αρμένιοι θα διατηρούσαν τη θέση τους χωρίς να έχουν δικαίωμα να αντιστέκονται στη διαφθαρμένη και καταπιεστική κυβέρνηση, ενώ οι Νεότουρκοι επρόκειτο να χρησιμοποιήσουν την ίδια τακτική σε μεγαλύτερη κλίμακα με σκοπό να επιφέρουν ριζικές και μακρόπνοες αλλαγές στο στάτους κβο και να δημιουργήσουν ένα εντελώς νέο πλαίσιο αναφοράς που δε συμπεριλάμβανε καθόλου τους Αρμενίους.

Στα χρόνια που ακολούθησαν τις συμφορές του 1894-1896, η απογοήτευση των Αρμενίων ήταν μεγά-

13. Αναφορικά με τις εκθέσεις και τη διπλωματική αλληλογραφία σχετικά με τις σφαγές των Αρμενίων του 1895-1896, βλ. Μεγάλη Βρετανία, πρακτικά συνεδριάσεων, 1896, XCV, εντολή 7927, Τουρκία αρ. 2, εντολή 8108, Τουρκία αρ. 6, και εντολή 8273, Τουρκία αρ. 8, και 1897, CI, εντολή 8305, Τουρκία αρ. 3· Γαλλία, *Affaires arméniennes*, No 116-235, και *Supplément, 1896-1897* (Paris, 1897), No 1-178· Γερμανία, *Η Υψηλή Πολιτική*, X, αρ. 2410-2476 *passim*, και XII, αρ. 2883-2910, 3065-3113 *passim*. Ανάμεσα στις εκατοντάδες βιβλίων και άμεσων μαρτυριών που αναφέρονται στις σφαγές, βλ. Johannes Lepsius, *Armenia and Europe*, London, 1897, και Georges Clemenceau, *Les Massacres d'Arménie*, Paris, 1896.

λη, αλλά εύρισκαν παρήγορο το γεγονός ότι και άλλα στοιχεία οργανώνονταν κατά του τυραννικού ζυγού του Αβδούλ Χαμίτ. Στη Γενεύη, στο Παρίσι και σ' άλλα κέντρα Οθωμανών εμικρέδων, ρεφορμιστές και επαναστάτες από όλες τις οθωμανικές εθνότητες κατέστρωναν προγράμματα αλλαγής και οραματίζονταν ένα νέο, προοδευτικό σύστημα διακυβέρνησης για την κοινή τους πατρίδα. Στα 1902 συνήλθε στο Παρίσι το πρώτο συνέδριο των Οθωμανών φιλελεύθερων με συμμετοχή Τούρκων, Αρμενίων, Αράβων, Ελλήνων, Κούρδων, Αλβανών, Τσερκέζων και Εβραίων διανοουμένων, που πρόβαλαν από κοινού αιτήματα για ίσα δικαιώματα όλων των Οθωμανών υπηκόων, τοπική αυτονομία και επαναφορά του συντάγματος που είχε ανασταλεί το 1877. Σ' ένα δεύτερο συνέδριο, στα 1907, οι οργανώσεις που συμμετείχαν αποφάσισαν να δράσουν από κοινού για να αποτινάξουν όσο το δυνατόν πιο γρήγορα το καθεστώς του Αβδούλ Χαμίτ και να εγκαταστήσουν μια αντιπροσωπευτική κυβέρνηση¹⁴.

Μέσα στην ίδια την αυτοκρατορία, οι Τούρκοι αντικαθεστωτικοί, και ιδίως οι νεαροί αξιωματικοί του στρατού και οι φοιτητές των τεχνικών σχολών, ίδρυσαν το κομιτάτο 'Ενωση και Πρόοδος (*Ιτιχάτ βε Τερακί τεσκιλατί*) που είναι ευρύτερα γνωστό σαν Νεοτουρκικό κομιτάτο. Τα γεγονότα εξελίχτηκαν γρήγορα προς την κατεύθυνση της σύγκρουσης με το καθεστώς. Όταν οι Νεότουρκοι αξιωματικοί του στρατού της Μακεδονίας αντιλήφθηκαν ότι τα σχέδιά τους κόντευαν να αποκαλυφθούν, στα 1908, οδήγησαν τις μονάδες τους κατά της Κωνσταντινούπολης σε έναν

14. Ernest E. Ramsaur, Jr., *The Young Turks*, Princeton 1957, σ. 65-76, 124-129· Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid*, Paris, 1907, σ. 366-376.

αμυντικό ελιγμό και, καθώς η ανταρσία εξαπλωνόταν, ζήτησαν την επαναφορά του συντάγματος. Μη διαθέτοντας νομιμόφρονες μονάδες για να συντρίψει την εξέγερση, ο Αβδούλ Χαμίτ υπέκυψε στο τελεσίγραφο του Ιούλιο και συγκατένευσε στη δημιουργία συνταγματικής μοναρχίας. Οι Αρμένιοι χαιρέτησαν με ενθουσιασμό τη νίκη του στρατού και των Νεοτούρκων ηγετών του. Οι εκδηλώσεις χριστιανικής και μουσουλμανικής οθωμανικής αδελφότητας ήταν άφθονες την εποχή εκείνη¹⁵.

Μια από τις πιο απροσδόκητες και, για τους Αρμένιους, πιο τραγικές μεταμορφώσεις στη σύγχρονη ιστορία ήταν η διαδικασία με την οποία, από το 1908 ως το 1914, οι φαινομενικά φιλελεύθεροι και οπαδοί της ισότητας Νεότουρκοι μετατράπηκαν σε ακραίους σοβινιστές διατεθειμένους να δημιουργήσουν μια νέα τάξη και να εξαλείψουν το Αρμενικό ζήτημα εξοντώνοντας τον αρμενικό λαό. Η εκμετάλλευση από την Ευρώπη των αδυναμιών της Τουρκίας συνέβαλε σ' αυτήν τη διαδικασία. Την επαύριο της νεοτουρκικής επανάστασης, η Αυστρο-Ουγγαρία προσάρτησε τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, η Βουλγαρία κηρύχτηκε ανεξάρτητη, η Κρήτη κήρυξε την ένωσή της με την Ελλάδα και η Ιταλία πρόβαλε βίαια διεκδικήσεις επί της Τρίπολης και της ενδοχώρας της Λιβύης.

Αυτά τα γεγονότα ενθάρρυναν τα συντηρητικά τουρκικά στοιχεία να οργανώσουν ένα αντιπραξικόπημα για να αποκαταστήσουν την εξουσία του σουλτάνου. Αν και το κίνημα καταπνίγηκε και ο Αβδούλ Χαμίτ εκθρονίστηκε και εξορίστηκε, οι ταραχές αυ-

15. Ramsaur, ό.π., σ. 130-139· Feroz Ahmad, *The Young Turks*, Oxford, 1969, σ. 1-13· Charles R. Buxton, *Turkey in Revolution*, London, 1909, σ. 55-73.

τές δεν παρέλειψαν να προκαλέσουν μια νέα τραγωδία για τους Αρμένιους. Σε όλη την Κιλικία τα αρμενικά χωριά και οι συνοικίες των πόλεων λεηλατήθηκαν και πυρπολήθηκαν και περίπου 20.000 Αρμένιοι φονεύθηκαν. Αν και υπήρχαν αποδείξεις ότι οι οπαδοί των Νεοτούρκων ήταν ανάμεσα σ' αυτούς που είχαν υποκινήσει τον όχλο, οι ηγέτες του κόμματος αποπειράθηκαν να εξευμενίσουν τους Αρμένιους, αποδίδοντας την αιματοχυσία στη χαμιτική αντίδραση και οργανώνοντας δημόσια μνημόσυνα για τους μουσουλμάνους και χριστιανούς γιους της πατρίδας που είχαν πέσει υπερασπίζοντας την επανάσταση¹⁶.

Το αποτυχημένο πραξικόπημα ώθησε τη νεοτουρκική κυβέρνηση να κηρύξει κατάσταση πολιορκίας και να αναστείλει συνταγματικά δικαιώματα για τα επόμενα τέσσερα χρόνια. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου οι ιδέες του τουρκισμού και του στενού εθνικισμού προσέλκυσαν αρκετούς επιφανείς Νεότουρκους, που άρχισαν να οραματίζονται ένα νέο, ομογενές τουρκικό κράτος στη θέση της εξασθενημένης και υφισταμένης εκμετάλλευση Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁷. Με ένα νέο πραξικόπημα στα 1913, η

16. Σχετικά με τις διαπιστώσεις του Αρμενίου αντιπροσώπου στην επιτροπή έρευνας που στάλθηκε στην Κιλικία, βλ. Hakob Papikian, *Adanay egherne* («Η καταστροφή των Αδάνων»), Constantinople, 1919. Βλ. επίσης Duckett Z. Ferriman, *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, during April 1909*, London, 1913· Georges Brézol, *Les Turcs ont passé là: recueil de documents sur les massacres d'Adana en 1909*, Paris, 1911· René Pinon, *L'Europe et la Jeune Turquie*, Paris, 1911· M. Seropian, *Les Vêpres ciliciennes*, Alexandrie, 1909.

17. Βλ. Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, London, 1950, ιδίως σ. 77-81, 101-148. Βλ. επίσης: Arnold J. Toynbee, *Turkey: A past and a future*. («Η Τουρκία: ένα παρελθόν και ένα μέλλον»), New York, 1917, σ. 15-40, και Victor Bérard, *La Mort de Stamboul*, Paris, 1913, σ. 259-398.

υπερεθνικιστική φατρία του κόμματος των Νεοτούρκων απέκτησε τον έλεγχο της κυβέρνησης και από τότε ως το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το 1918, στην κυβέρνηση κυριαρχούσε μια τριανδρία αποτελούμενη από τον υπουργό Πολέμου Εμβέρ, τον υπουργό Εσωτερικών και στη συνέχεια μεγάλο βεζίρη Ταλαάτ και το στρατιωτικό διοικητή της Κωνσταντινούπολης και αργότερα υπουργό Ναυτικών Τζεμάλ¹⁸.

Η επανάσταση των Νεοτούρκων του 1908 επέτρεψε στα αρμενικά πολιτικά κόμματα να βγουν από την παρανομία, να ιδρύσουν λέσχες και εφημερίδες και να ορίσουν υποψήφιους για τις κοινοβουλευτικές έδρες που είχαν παραχωρηθεί στους Αρμένιους. Το πιο ισχυρό από αυτά τα κόμματα, το Τασνακτσουτιούν, ήταν ουσιαστικά σύμμαχος των Νεοτούρκων και, παρά τις αβύσσους ενδείξεις τουρκικού εξτρεμισμού, αποφάσισε να παραμείνει νομιμόφρον στα ταραγμένα χρόνια πριν από την έκρηξη του παγκοσμίου πολέμου. Ωστόσο τα επιφανειακά κέρδη της μετεπανάστατικής περιόδου δε μείωσαν τα δεινά του αγροτικού πληθυσμού. Οι ληστοσυμμορίες που λυμαίνονταν τις ανατολικές επαρχίες έγιναν θρασύτερες όταν οι Αρμένιοι νέοι κατατάγηκαν στον οθωμανικό στρατό για να πολεμήσουν στους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913. Οι αναφορές των Ευρωπαίων προξένων της περιοχής ήταν κατάμεστες από περιγραφές της επικρατούσας άκρας αναρχίας. Στην Κωνσταντινούπολη απαντούσαν με υποσχέσεις στις εκκλήσεις του πατριάρχη, αλλά δεν ακολουθούσε κανένα αποτελεσματικό μέτρο.

Σαν αποτέλεσμα της ανανέωσης του διεθνούς

18. Ahmad, ό.π., σ. 92-120· Wilhelm Feldmann, *Kriegstage in Konstantinopel*, Strasbourg, 1913, σ. 10-171.

ενδιαφέροντος για το Αρμενικό ζήτημα στη μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους περίοδο, οι ευρωπαϊκές δυνάμεις έθεσαν εκ νέου το ζήτημα των μεταρρυθμίσεων. Η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία και η Ρωσία, από τη μια πλευρά, και η Γερμανία, η Αυστρο-Ουγγαρία και η Ιταλία, από την άλλη, έφτασαν τελικά σε μια συμβιβαστική διευθέτηση, σύμφωνα με την οποία η Τραπεζούντα και οι έξι αρμενικές επαρχίες της Τουρκίας (Ερζερούμ, Σεβάστειας, Χαρπούτ, Ντιαρμπεκίρ, Μπιτλίκ και Βαν) θα συνενώνονταν σε δύο διοικητικές περιοχές με ευρεία τοπική αυτονομία, με την εγγύηση των ευρωπαϊκών δυνάμεων και την επίβλεψη γενικών επιθεωρητών που θα επιλέγονταν από τους υπηκόους των μικρών ευρωπαϊκών κρατών. Χωρίς να αναφερθούμε λεπτομερώς στην εκτεταμένη διπλωματική αλληλογραφία και τα όσα τελικά πρόβλεπε το συμβιβαστικό σχέδιο του Φεβρουαρίου του 1914, ας περιοριστούμε να πούμε ότι αποτελούσε την πιο πλατιά και πιο πλήρη υποσχέσεων πρόταση περί μεταρρυθμίσεων που είχε υποβληθεί στις δεκαετίες που είχαν περάσει από τη διεθνοποίηση του Αρμενικού ζητήματος¹⁹.

Η έκρηξη του παγκοσμίου πολέμου το καλοκαίρι του 1914 παρεμπόδισε την εφαρμογή του προγράμματος των μεταρρυθμίσεων και ανησύχησε βαθιά τους Αρμένιους ηγέτες. Αν η Οθωμανική Αυτοκρατο-

19. Βλ. Roderic H. Davison, «The Armenian Crisis, 1912-1914», *American Historical Review*, LIII, April 1948, 482-504· Ρωσία, Ministerstvo Inostrannykh Del, *Sbornik diplomaticheskikh dokumentov: Reformy v Armenii*, («Συλλογή διπλωματικών εγγράφων: οι μεταρρυθμίσεις στην Αρμενία»), Petrograd 1915· Γερμανία, *Η Υψηλή Πολιτική*, XXXVIII, αρ. 15283-15434 *passim*· *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, ed. G.P. Gooch and Harold Temperley, 11 vols, London, 1926-1938, X, pt. I *passim*· Leo, ό.π., σ. 342-357.

ρία έμπαινε στον πόλεμο στο πλευρό των κεντρικών δυνάμεων, το αρμενικό οροπέδιο θα γινόταν αναπόφευκτα το θέατρο ενός ακόμα ρωσο-τουρκικού πολέμου. Καθώς η Αρμενία ήταν διαμοιρασμένη ανάμεσα στα δύο κράτη, οι Αρμένιοι θα υπέφεραν τα πάνδεινα άσχετα με το ποιος θα κέρδιζε τον πόλεμο. Γι' αυτό το λόγο, οι Αρμένιοι ηγέτες παρότρυναν τους Νεότουρκους συναδέλφους τους να τηρήσουν ουδέτερη στάση και να σώσουν την αυτοκρατορία από την καταστροφή. Όταν πείστηκαν για να οργανώσουν μια αρμενική εξέγερση κατά των Ρώσων στον Καύκασο, οι ηγέτες του Τασνακτσουτιούν αρνήθηκαν, παροτρύνοντας και πάλι τους Νεότουρκους να τηρήσουν ουδετερότητα και κάνοντας ταυτόχρονα γνωστό ότι οι Αρμένιοι θα υπηρετούσαν πιστά την κυβέρνηση της χώρας στην οποία ζούσαν²⁰.

Παρά τις συμβουλές και τις εκκλήσεις των Αρμενίων, η γερμανόφιλη φατρία των Νεοτούρκων, υπό την ηγεσία του Εμβέρ και του Ταλαάτ, υπέγραψε μια μυστική συμμαχία με τη Γερμανία τον Αύγουστο του 1914 και απέβλεπε στη δημιουργία ενός νέου τουρκικού κράτους που θα περιλάμβανε τη ρωσική Υπερκαυκασία και κεντρική Ασία. Η είσοδος της Τουρκίας στον πόλεμο με την επίθεση κατά των ρωσικών ναυτικών εγκαταστάσεων τον Οκτώβριο του 1914, εκμηδένισε κάθε πιθανότητα επίλυσης του Αρμενικού ζητήματος μέσω διοικητικών μεταρρυθμίσεων. Οι Νεότουρκοι ηγέτες απέκλιναν προς τη νεοπαγή ιδεολογία του τουρκισμού, που επρόκειτο να υποκαταστήσει την αρχή του εξισωτικού οθωμανισμού και

20. V. Minakhorian, *1915 tyakane* («Το έτος 1915»), Venice, 1949, σ. 66-71. Βλ. επίσης Johannes Lepsius, *Der Todesgang des armenischen Volkes* («Η αγωνία του αρμενικού λαού»), Potsdam, 1930, σ. 178-179.

να δικαιώσει τη χρήση βίας για τη μετατροπή της ετερογενούς αυτοκρατορίας σε ένα ομοιογενές κράτος βασισμένο στην αρχή του ενός έθνους και ενός λαού. Οι όποιες επιφυλάξεις υπήρχαν ακόμα και μετά την είσοδο της Τουρκίας στον πόλεμο εγκαταλείφθηκαν σαν αποτέλεσμα της τραγικής εκστρατείας στον Καύκασο, στην οποία ο Εμβέρ Πασάς θυσίασε έναν ολόκληρο στρατό στην παράλογη από στρατιωτική άποψη έμμονη ιδέα του να προελάσει ως το Μπακού και την Κασπία θάλασσα, μέσα στο καταχείμωνο, και της απόβασης των Συμμάχων στην Καλλίπολη τον Απρίλιο του 1915, σε έναν αποτυχημένο ελιγμό με σκοπό την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και τη θέση της Τουρκίας εκτός μάχης²¹. Η μεγάλη στρατιωτική ήττα της Τουρκίας συνδυαζόμενη με την απειλή των Συμμάχων κατά της πρωτεύουσας επέτρεψε στους εξτρεμιστές Νεότουρκους να μεταβάλουν τους Αρμενίους σε αποδιοπομπαίους τράγους, κατηγορώντας τους για προδοσία και πείθοντας τους απρόθυμους συντρόφους τους ότι είχε έρθει η ώρα να λύσουν το Αρμενικό ζήτημα μια για πάντα. Στο έργο του «Απολογισμός της γενοκτονίας», ο Χέλεν Φάιν συμπεραίνει: «Τα θύματα των προμελετημένων γενοκτονιών του 20ού αιώνα — οι Εβραίοι, οι Αθίγγανοι, οι Αρμένιοι — δολοφονήθηκαν για να εκπληρωθούν τα σχέδια του κράτους για μια νέα τάξη. Ο πόλεμος χρησιμοποιήθηκε και στις δύο περιπτώσεις... για να

21. W.E.D. Allen and Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields*, Cambridge, 1953, σ. 240-284· N. Korsun, *Sarykamishskaia operatsiia na kavkazskom fronte mirovoi voiny v 1914-1915 gody* («Η επιχείρηση του Σαρικαμίς στο καυκάσιο μέτωπο κατά τον Α Παγκόσμιο Πόλεμο»), Moscow, 1937. Βλ. επίσης Winston Churchill, *The World Crisis*, 2 vol., New York, 1929, II, 1915· και Trumbull Higgins, *Winston Churchill and the Dardanelles*, New York, 1963.

μετατραπεί το έθνος κατά τέτοιο τρόπο ώστε να ανταποκρίνεται στα δεδομένα της διοικούσας ελίτ με την εκμηδένιση ομάδων που θεωρούνταν σαν αλλότριες και σαν εχθροί εξ ορισμού²².»

Τη νύχτα της 23ης προς την 24η Απριλίου 1915, ένας μεγάλος αριθμός Αρμενίων πολιτικών, θρησκευτικών και πνευματικών ηγετών της Κωνσταντινούπολης — πολλοί από τους οποίους ήταν φίλοι και γνωστοί των Νεοτούρκων ηγετών — συλλήφθηκαν, εκτοπίστηκαν στην Ανατολία και φονεύτηκαν. Το Μάιο, ο υπουργός Εσωτερικών Ταλαάτ Πασάς, ισχυριζόμενος ότι το κράτος δεν μπορούσε να έχει εμπιστοσύνη στους Αρμένιους, ότι οι τελευταίοι θα μπορούσαν να βοηθήσουν τους εχθρούς και ότι ήταν έτοιμοι να επαναστατήσουν σε όλη την επικράτεια, διέταξε την εκτόπισή τους από τις πολεμικές ζώνες σε κέντρα επανεγκατάστασης — στην πραγματικότητα στις ερήμους της Συρίας και της Μεσοποταμίας. Και, πράγματι, οι Αρμένιοι εκτοπίστηκαν όχι μόνο από τις πολεμικές ζώνες αλλά και απ' όλη την αυτοκρατορία, εκτός από την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη όπου υπήρχαν ξένοι διπλωμάτες και έμποροι. Ολόκληρη η Μικρά Ασία τέθηκε εν κινήσει. Οι Αρμένιοι που υπηρετούσαν στον οθωμανικό στρατό είχαν ήδη συγκεντρωθεί σε άοπλα τάγματα εργασίας και τώρα οδηγούνταν στη σφαγή κατά μικρές ομάδες. Από τον υπόλοιπο πληθυσμό, οι ενήλικες και έφηβοι άρρενες χωρίζονταν, κατά κανόνα, στα γρήγορα από τις συνοδείες εκτόπισης και φονεύονταν αμέσως. Την επιχείρηση προετοίμαζαν οι χωροφύλακες και οι ληστρικές και νομαδικές ομάδες υπό την καθοδήγηση των Νεοτούρκων αξιωματούχων. Το πιο φριχτό μαρτύριο

22. Helen Fein, *Accounting for Genocide*, New York, 1979, σ. 29-30.

επιφυλασσόταν στις γυναίκες και τα παιδιά, που οδηγούνταν επί εβδομάδες μέσα από βουνά και ερήμους και συχνά υφίσταντο εξευτελισμούς, εξαναγκασόμενες να γδυθούν εντελώς και βιαζόμενες κατ' επανάληψη. Πολλές απ' αυτές έθεσαν τέρμα στη ζωή τους και στη ζωή των παιδιών τους πέφτοντας σε γκρεμούς ή σε ποτάμια προκειμένου να απαλλαγούν από τους εξευτελισμούς και τα μαρτύρια. Με αυτόν τον τρόπο ένα ολόκληρο έθνος διαλύθηκε και ο αρμενικός λαός χάθηκε από την πατρίδα στην οποία ζούσε για τρεις χιλιάδες χρόνια. Χιλιάδες από τους επιζήσαντες και τους πρόσφυγες που είχαν σκορπιστεί στις αραβικές επαρχίες και την Υπερκαυκασία έμελλε να πεθάνουν από την πείνα, τις επιδημίες και τις κακουχίες και υπήρχε πρόθεση να εξαλειφτεί ακόμα και η μνήμη του αρμενικού έθνους: οι εκκλησίες και τα μνημεία βεβηλώθηκαν και τα μικρά παιδιά αρπάχτηκαν από τους γονείς τους, τους δόθηκαν νέα ονόματα και στάλθηκαν σε ορφανοτροφεία για να ανατραφούν σαν Τούρκοι²³.

Οι δικαιολογίες που πρόβαλαν οι Τούρκοι στη διάρκεια του πολέμου απορρίφθηκαν ολοκληρωτικά από ανθρωπιστές και πολιτικούς όπως ο Χένρι Μόργκενταου, ο Άρνολντ Τόμπι, ο Τζέιμς Μπράις, ο Χένρι Άνταμς Γκίμπσον, ο Ρενέ Πινόν, ο Ανατόλ Φρανς, ο Άλμπερτ Τόμας και ο Γιοχάνες Λέπσιους²⁴. Αίτιο της τραγωδίας δεν ήταν η προδοσία

23. Σχετικά με τα αρχικά υλικά και τις μελέτες που έχουν εκδοθεί και αναφέρονται στη γενοκτονία των Αρμενίων, βλ.: Richard G. Hovannisian, *The Armenian Holocaust: A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923*, Cambridge, Mass., 1980.

24. Σχετικά με τους τουρκικούς ισχυρισμούς, βλ.: Ahmed Rustem Bey, *La Guerre mondiale et la Question turco-arménienne*,

των Αρμενίων, δήλωσε ο Λέπσιους, αλλά ο μισαλλόδοξος εθνικισμός των Νεοτούρκων εξτρεμιστών. Η εξόντωση των Αρμενίων θα απέτρεπε τη μελλοντική επέμβαση των Ευρωπαίων υπέρ μιας χριστιανικής εθνότητας και θα κατέρριπτε το κυριότερο φυλετικό εμπόδιο ανάμεσα στους Οθωμανούς Τούρκους και τους τουρκικούς λαούς του Καυκάσου και της Υπερκασπίας τους οποίους σχεδίαζαν να εντάξουν στο κράτος τους οι πρόμαχοι του παντουρκισμού²⁵. Ο Γκίμπονς χαρακτήρισε τις σφαγές των Αρμενίων σαν τη «μελανότερη σελίδα της σύγχρονης ιστορίας», ενώ ο πρεσβευτής Μόργκενταου έγραψε: «Είμαι σίγουρος ότι ολόκληρη η ιστορία του ανθρωπίνου είδους δεν έχει να επιδείξει ένα επεισόδιο φριχτό όσο αυτό. Οι μεγάλες σφαγές και οι διωγμοί του παρελθόντος φαίνονται σχεδόν ασήμαντοι όταν συγκρίνονται με τα δεινά του αρμενικού λαού το 1915²⁶.»

Αν και ο αποδεκατισμός του αρμενικού λαού και η εξόντωση εκατομμυρίων ατόμων στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη από το ναζιστικό καθεστώς ένα τέταρτο του αιώνα αργότερα είχαν ιδιαίτερα και μοναδικά το καθένα χαρακτηριστικά, οι ιστορικοί και κοινωνιολόγοι που ασχολήθηκαν με το θέμα της γενοκτονίας έχουν επισημάνει μερικές εκπληκτικές ομοιότητες²⁷. Στις ομοιότητες συμπεριλαμβάνονται

Berne, 1918 και *Turquie, Aspirations et Agissements révolutionnaires des comités arméniens avant et après la proclamation de la constitution ottomane*, Constantinople, 1916.

25. Lepsius, *Todesgang*, («Η αγωνία»), σ. 215-229 και Toynebee, *ό.π.*, σ. 20-27, 30-31.

26. Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, Garden City, N. Y., 1918, σ. 321-322.

27. Βλ. ιδιαίτερα Vahakn N. Dadrian, «The Structural

η επιτέλεση της γενοκτονίας υπό την κάλυψη μιας μείζονας διεθνούς σύγκρουσης — και η ελαχιστοποίηση μ' αυτόν τον τρόπο της δυνατότητας εξωτερικής επέμβασης —, η σύλληψη του σχετικού σχεδίου από μια μονολιθική και πάσχουσα από ξеноφοβία κλίκα, η υιοθέτηση μιας ιδεολογίας που έδινε περιεχόμενο και δικαίωσε το σοβινισμό, το ρατσισμό, τη μισαλλοδοξία και την έλλειψη ανεκτικότητας απέναντι σε στοιχεία που αντιστέκονταν στην αφομοίωση ή χαρακτηρίζονταν ανάξια ν' αφομοιωθούν, η επιβολή αυστηρής κομματικής πειθαρχίας και μυστικότητας κατά την περίοδο της προετοιμασίας, ο σχηματισμός ειδικών, εκτός νόμου, ένοπλων μονάδων για να εξασφαλιστεί η αυστηρή εφαρμογή της επιχείρησης, η πρόκληση δημόσιας εχθρότητας προς την ομάδα - θύμα και η απόδοση σ' αυτήν των ιδίων υπερθυμάτων (η οποία είχε καταδειχτεί στην περίπτωση των Αρμενίων με τις προηγούμενες γενικές σφαγές του 1894-1896 και του 1909), η εκμετάλλευση των προόδων στην τεχνολογία και τις επικοινωνίες για να επιτευχτούν ο έλεγχος της διαδικασίας, ο συντονισμός και η αποτελεσματικότητα σε βαθμό που δεν είχε προηγουμένο, και η χρήση κυρώσεων όπως οι προαγωγές, η ελευθερία αρπαγής, λεηλασίας και αχαλίνωτης αναμόχλευσης των παθών ή, αντίθετα, η καθαίρεση και τιμωρία απρόθυμων λειτουργών και ο εκφοβισμός προσώπων που θα μπορούσαν να σκεφτούν να προσφέρουν άσυλο σε μέλη της ομάδας - θύμα.

Οι νέες εκτοπίσεις και οι σφαγές προκάλεσαν

Functional Components of Genocide», στο *Victimology*, vol. III, ed. I. Drapkin and E. Viano, Lexington, Mass., 1974, και «The Common Features of the Armenian and Jewish Cases of Genocide», στο *Victimology*, vol. IV, ed I. Drapkin and E. Viano, Lexington, Mass., 1975.

εκδηλώσεις συμπάθειας και οργής σε πολλές χώρες. Στις 24 Μαΐου 1915, όταν οι πρώτες αναφορές είχαν φτάσει στη Δύση, οι Σύμμαχοι δήλωσαν: «Εν όψει αυτού του νέου εγκλήματος της Τουρκίας κατά της ανθρωπότητας και του πολιτισμού, οι σύμμαχοι κυβερνήσεις γνωστοποιούν δημόσια στην Υψηλή Πύλη ότι θα θεωρήσουν όλα τα μέλη της τουρκικής κυβέρνησης καθώς και όλους τους αξιωματούχους, που έχουν συμμετάσχει σ' αυτές τις σφαγές, προσωπικά υπεύθυνους²⁸.» Το Δεκέμβριο του 1916, ο «Μάντσεστερ Γκάρντιαν» έγραφε, εκφράζοντας τα αισθήματα των περισσότερων Βρετανών αναγνώστών: «Μια ακόμη λέξη — η Αρμενία — εξακολουθεί να προκαλεί τρομακτική φρίκη, θυμίζοντάς μας πράξεις που δεν είχαν ξαναγίνει από την εποχή της γέννησης του Χριστού. Μια χώρα ερημώθηκε με την ολοκληρωτική εξόντωση των κατοίκων της. Αυτή η χώρα δεν πρέπει ποτέ και κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες να επιστραφεί στην Τουρκία²⁹.» Ένα χρόνο αργότερα ο πρωθυπουργός Ντέιβιντ Λόιντ Τζορτζ δήλωσε ότι η Μεσοποταμία δεν επρόκειτο ποτέ να επιστραφεί στην τουρκική τυραννία, προσθέτοντας: «Το ίδιο ισχύει και για την Αρμενία, τη χώρα που πνίγηκε στο αίμα των αθώων που σφάχτηκαν ακριβώς από εκείνους που έπρεπε να τους προστατέψουν³⁰.» Στους πολεμικούς στόχους του, που ανακοίνωσε τον Ιανουάριο του 1918, ο Λόιντ Τζορτζ επανέλαβε ότι: «Κατά την κρίση

28. Richard G. Hovannisian, «The Allies and Armenia, 1915-1918» («Οι Σύμμαχοι και η Αρμενία»), *Journal of Contemporary History*, III, No. 1, 1968, 147.

29. *Manchester Guardian*, 29 Δεκεμβρίου 1916, σ. 4.

30. Μεγάλη Βρετανία, Κοινοβούλιο, Βουλή των Κοινοτήτων, *The Parliamentary Debates*, 5th serie, 1916, C., rub. 2220.

μας, η Αραβία, η Αρμενία, η Μεσοποταμία, η Συρία και η Παλαιστίνη δικαιούνται να τύχουν αναγνώρισης της ιδιαίτερης εθνικής τους κατάστασης³¹» Και τον Αύγουστο, λίγο πριν από το τέλος του πολέμου, είπε σε μια αρμενική αντιπροσωπία: «Η Μεγάλη Βρετανία δεν πρόκειται να λησμονήσει τις ευθύνες της απέναντι στη μαρτυρική φυλή σας³².»

Παρόμοιες δηλώσεις έγιναν από Γάλλους, όπως αυτή του πρωθυπουργού και υπουργού Εξωτερικών Αριστίντ Μπριάν, που το Νοέμβριο του 1916 δήλωσε: «Όταν έλθει η ώρα των νόμιμων επανορθώσεων, η Γαλλία δε θα ξεχάσει τις φοβερές δοκιμασίες των Αρμενίων και από κοινού με τους Συμμάχους της θα πάρει όλα τα απαραίτητα μέτρα για να εξασφαλίσει στην Αρμενία μία ζωή ειρήνης και προόδου³³.» Ο διάδοχός του, Ζορζ Κλεμανσό, έγραψε σε έναν Αρμένιο ηγέτη τον Ιούλιο του 1918: «Έχω την ευχαρίστηση να σας διαβεβαιώσω ότι η κυβέρνηση της Γαλλικής Δημοκρατίας, όπως και εκείνη της Μεγάλης Βρετανίας, δεν έπαψε να τοποθετεί τον αρμενικό λαό ανάμεσα στους λαούς τους οποίους οι Σύμμαχοι σκοπεύουν να αποκαταστήσουν σύμφωνα με τους υπέρτατους νόμους του Ανθρωπισμού και της Δικαιοσύνης³⁴.» Οι Ιταλοί επίσης έκφρασαν την απόφασή τους για την εξασφάλιση ενός συλλογικού μέλλοντος στον αρμενικό λαό. Ο πρωθυπουργός Βιτόριο Ορλάντο δήλωσε: «Πέστε στον αρμενικό λαό ότι το ζήτη-

31. Carnegie Foundation for the International Peace, *Official declarations of the war objectives and peace proposals*, December 1916 - November 1918, Washington, D. C., 1921, σ. 231.

32. *La Charte arménienne*, London, 1918, σ. 9.

33. *Le Temps*, 7 Νοεμβρίου 1918.

34. *La Charte arménienne*, σ. 14-15.

μά του είναι και δικό μου ζήτημα³⁵.»

Οι τουρκικές αγριότητες προκάλεσαν έκπληξη και οργή στο λαό των ΗΠΑ. Οι Αμερικανοί έσπευσαν να βοηθήσουν τους «λιμοκτονούντες Αρμενίους» με ένα χείμαρρο ιδιωτικής φιλανθρωπίας. Μέχρι τη διακοπή από μέρους της οθωμανικής κυβέρνησης των διπλωματικών της σχέσεων με τις ΗΠΑ τον Απρίλιο του 1917, οι Αμερικανοί κράτικοί παράγοντες προσπάθησαν να βοηθήσουν τους επιζώντες Αρμενίους όσο πιο καλά μπορούσαν. Όταν άρχισαν οι σφαγές, οι Αμερικανοί ηγέτες και των δύο κομμάτων και όλων των κλάδων της κυβέρνησης στρατεύτηκαν στην υπόθεση της φροντίδας για τους επιζώντες και της επανεγκατάστασής τους στα πατρογονικά τους εδάφη. Ένα από τα δεκατέσσερα σημεία για την ειρήνη του προέδρου Ουίλσον έλεγε: «Θα πρέπει να εξασφαλιστεί η απαρεμπόδιση κυριαρχία των τουρκικών τμημάτων της σημερινής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά για τις άλλες εθνότητες που βρίσκονται τώρα κάτω από τουρκική κυριαρχία θα πρέπει να εξασφαλιστεί απόλυτη ασφάλεια ζωής και να τους δοθεί μια ευκαιρία για ανενόχλητη, αυτόνομη ανάπτυξη»³⁶. Αυτή η δήλωση αντανάκλασε την υπόδειξη της επιτροπής έρευνας των ΗΠΑ, ένα ειδικό σώμα που είχε επιφορτιστεί με την επεξεργασία του προ-

35. Βλ. τα αρχεία της αντιπροσωπίας της Δημοκρατίας της Αρμενίας στη διάσκεψη ειρήνης των Παρισίων (σήμερα φυλάσσονται στη Βοστώνη των ΗΠΑ), φάκελος 344/1, *H. H. Hromi Nerka'yatschtsiun ev Italakan Karavarutiune, 1918* («Η αντιπροσωπία της Δημοκρατίας της Αρμενίας στη Ρώμη και η ιταλική κυβέρνηση, 1918»).

36. ΗΠΑ, υπουργείο Εξωτερικών, *Documents concernant les relations étrangères des États-Unis, 1918, Supplément 1: The World War, 2 vol.*, Washington, D. C., 1933.

γράμματος των ΗΠΑ για την ειρήνη: «Είναι αναγκαίο να ελευθερωθούν οι υποτελείς στην τουρκική Αυτοκρατορία λαοί από την καταπίεση και την κακοδιοίκηση. Αυτό προϋποθέτει τουλάχιστον την απόδοση αυτονομίας στην Αρμενία και την προστασία της Παλαιστίνης, της Συρίας, της Μεσοποταμίας και της Αραβίας από τα πολιτισμένα έθνη»³⁷.

Η αλυσίδα γεγονότων που προκάλεσε ο παγκόσμιος πόλεμος, οι εκτοπίσεις και οι σφαγές, όπως και οι επαναστάσεις της Ρωσίας, επηρέασαν όχι μόνο τους περισσότερους από 2.000.000 Αρμενίους της τουρκικής (δυτικής) Αρμενίας, αλλά και το άλλο μισό του αρμενικού έθνους, τους Αρμενίους της ρωσικής (ανατολικής) Αρμενίας. 1.750.000 Αρμένιοι ζούσαν στην άλλη πλευρά των ρωσοτουρκικών συνόρων, στην περιοχή του Καυκάσου που βρισκόταν κάτω από ρωσική κυριαρχία επί έναν αιώνα. Αρκετές εκατοντάδες χιλιάδες Αρμένιοι πρόσφυγες της Τουρκίας είχαν καταφύγει σ' αυτήν την περιοχή στη διάρκεια του πολέμου. Πρόσφυγες και εντόπιοι είχαν υποστεί τα αποτελέσματα των ρωσικών επαναστάσεων του 1917, που είχαν θέσει σε κίνδυνο το μέτωπο του Καυκάσου και είχαν αποκόψει την περιοχή από την κυρίως Ρωσία εξαιτίας του εμφύλιου πολέμου στον οποίο είχε εμπλακεί η χώρα. Εκείνη τη φαινομενικά κατάλληλη στιγμή ο Εμβέρ Πασάς έθεσε και πάλι σ' εφαρμογή το σχέδιό του να καταλάβει το Μπακού. Αγνοώντας τις συμβουλές και τις προτροπές των Γερμανών συμμάχων του, ο Εμβέρ εξαπέλυσε επίθεση στον Καύκασο την άνοιξη του 1918, σκορπώντας τώρα την καταστροφή και το θάνατο στους Αρμενίους

37. ΗΠΑ, υπουργείο Εξωτερικών, *Documents concernant les relations étrangères des États-Unis, 1919: la conférence de Paris pour la paix, 13 vol.*, Washington, D. C., 1942-1947, I, 52.

της Ρωσίας. Εν μέσω αυτής της δυναμικής εκστρατείας των Οθωμανών οι τρεις κύριοι λαοί του Καυκάσου, οι Γεωργιανοί, οι Αζερμπαϊτζανοί και οι Αρμένιοι, εγκατέλειψαν τις προσπάθειες για συνεργασία και φρόντισαν ο καθένας για τη δική του σωτηρία. Οι Γεωργιανοί, επιτυγχάνοντας να κερδίσουν την προστασία της Γερμανίας, και οι Αζερμπαϊτζανοί, καλωσορίζοντας τη βοήθεια των Τούρκων, κήρυξαν την ανεξαρτησία τους από τη Ρωσία το Μάιο του 1918, αφήνοντας τους Αρμένιους ηγέτες χωρίς άλλη επιλογή από του να προσπαθήσουν να σώσουν το μικρό μη κατεχόμενο τμήμα της ρωσικής Αρμενίας, κηρύσσοντας ανεξάρτητα τα γύρω από Γερεβάν εδάφη. Η Αρμενική Δημοκρατία ήταν το πιο μικρό και το πιο αδύναμο από τα τρία καυκασιανά κράτη και δε διέθετε ούτε τις ελάχιστες προϋποθέσεις για μία βιώσιμη ύπαρξη. Ωστόσο κατάφερε να αντέξει μέχρι το τέλος του παγκοσμίου πολέμου που άνοιξε νέους ορίζοντες για τον αρμενικό λαό³⁸.

Η συνθηκολόγηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η φυγή των Νεοτούρκων ηγετών τον Οκτώβριο του 1918 προκάλεσαν τον ενθουσιασμό του αρμενικού λαού και του έδωσαν νέες ελπίδες. Η προοπτική της επιστροφής στην πατρίδα συμπατριωτών τους από όλον τον κόσμο, μερικοί από τους οποίους ήταν πρόσφυγες και επιζώντες της γενοκτονίας και άλλοι εξόριστοι για μια μακρόχρονη περίοδο από την εποχή του Αβδούλ Χαμίτ, εξήπτε τη φαντασία των Αρμενίων. Όλες οι σύμμαχες δυνάμεις είχαν δώσει υποσχέσεις για τη δημιουργία ενός αυτόνομου ή ανεξάρτητου κράτους στα ιστορικά εδάφη του αρμενικού λαού. Μια μικρή Δημοκρατία είχε ήδη δη-

38. Βλ. Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Berkeley and Los Angeles, 1967.

μιουργηθεί στον Καύκασο και επεκτεινόταν βαθμιαία καθώς τα τουρκικά στρατεύματα αποσύρονταν από την περιοχή. Υπήρχαν βέβαια μείζονα εμπόδια στην ενσωμάτωση της τουρκικής Αρμενίας, γιατί ο πληθυσμός της είχε σφαγεί ή είχε εξωστεί και τα τουρκικά στρατεύματα κατείχαν ακόμα την περιοχή. Καταστρώνοντας την ανακωχή του Μούδρου, οι σύμμαχοι διαπραγματευτές είχαν ζητήσει την εκκένωση του Καυκάσου εκ μέρους των Τούρκων αλλά εγκατέλειψαν την αρχική τους πρόθεση να ζητήσουν την εκκένωση και της τουρκικής Αρμενίας, αν και επιφύλασσαν στους Συμμάχους το δικαίωμα να καταλάβουν τμήμα της ή και ολόκληρη την περιοχή σε περίπτωση αναταραχής, ένα δικαίωμα που δεν άσκησαν ποτέ. Παρ' όλα αυτά, στους Αρμένιους και στον ευρύ, πολυεθνικό κύκλο των υποστηρικτών και φίλων τους φαινόταν ότι τη σταύρωση του αρμενικού έθνους θα ακολουθούσε η ανάστασή του.

Όταν συνήλθε το συνέδριο της ειρήνης στο Παρίσι τον Ιανουάριο του 1919, μια από τις πρώτες αποφάσεις που πήρε ήταν ότι «εξαιτίας της ιστορικής κακοδιοίκησης από μέρους των Τούρκων των υποτελών τους λαών και των φρικτών σφαγών των Αρμενίων και των άλλων υπηκόων στα πρόσφατα χρόνια, οι Σύμμαχοι και οι συμβαλλόμενες δυνάμεις αποφάσισαν ότι η Αρμενία, η Συρία, η Μεσοποταμία, η Παλαιστίνη και η Αραβία θα πρέπει να αποκοπούν εντελώς από την τουρκική Αυτοκρατορία³⁹». Στη διάρκεια της αμέσως μετά τον πόλεμο περιόδου, η νέα οθωμανική κυβέρνηση παραδέχτηκε ότι οι Νεότουρκοι ηγέτες είχαν διαπράξει εγκλήματα εναντίον τόσο των μουσουλμανικών όσο και των χριστιανικών πλη-

39. *La Conférence de Paris pour la paix*, III, 795.

θυσμών της αυτοκρατορίας. Οι κύριοι οργανωτές της γενοκτονίας δικάστηκαν από στρατοδικείο και οι Εμβέρ, Ταλαάτ, Τζεμάλ, και Δρ. Ναζίμ καταδικάστηκαν ερήμην σε θάνατο. Ωστόσο, λόγω των κατοπινών εξελίξεων στη χώρα, δεν έγινε δυνατό να ασκηθεί δίωξη εναντίον των εκατοντάδων άλλων αξιωματούχων που είχαν συμμετάσχει στην εξόντωση των Αρμενίων. Παρ' όλα αυτά, συνηγορώντας υπέρ της ηττημένης —οθωμανικής— αυτοκρατορίας στη διάσκεψη της ειρήνης τον Ιούνιο του 1919, ο μεγάλος βεζίρης και επικεφαλής της τουρκικής αντιπροσωπίας παραδέχτηκε ότι «είχαν διαπραχτεί εγκλήματα ικανά να κάνουν τη συνείδηση της ανθρωπότητας να φρίττει παντοτινά⁴⁰». Απαντώντας, οι Σύμμαχοι υπογράμμισαν το γεγονός ότι η εκούσια και απάνθρωπη συμμετοχή της Τουρκίας στον πόλεμο «συνοδεύτηκε από σφαγές των οποίων η προσχεδιασμένη αγριότητα ξεπερνούσε όλα τα γεγονότα που είχε ως τότε καταγράψει η ιστορία». Κάθε απόπειρα —της Τουρκίας— να αποφύγει την τιμωρία θα απορριπτόταν γιατί «κάθε λαός πρέπει να κρίνεται με βάση την κυβέρνηση που τον κυβερνάει, που διευθύνει την εξωτερική πολιτική του και ελέγχει το στρατό του⁴¹».

Ξεκινώντας από το Παρίσι το καλοκαίρι του 1919 ως επικεφαλής μιας επιτροπής έρευνας στην Ανατολία και τον Καύκασο, ο Αμερικανός στρατηγός Τζέιμς Τζ. Χάρμπορντ συγκέντρωσε ένα μεγάλο όγκο αποδείξεων σχετικά με τις σφαγές και είδε με τα ίδια του τα μάτια την ερήμωση που είχε προκαλέσει η

40. Ο.π., IV, 509.

41. Ο.π., VI, 688-689. Μεγάλη Βρετανία, υπουργείο Εξωτερικών, *Documents concerning the foreign policy of Great Britain*, 1st serie, ed. by W.L. Woodward, (μέχρι σήμερα έχουν εκδοθεί 23 τόμοι), London, 1947-1981, IV, 645-646.

γενοκτονία. Στο τέλος της έκθεσής του ο Χάρμπορντ ανέφερε: «Την άνοιξη του 1915 οργανώθηκαν σφαγές και εκποτίσεις με ένα καθορισμένο σύστημα και με τους στρατιώτες να πηγαίνουν από πόλη σε πόλη. Οι επίσημες εκθέσεις της οθωμανικής κυβέρνησης αναφέρουν ότι οι εκποτισθέντες ήταν 1.100.000. Οι νέοι άντρες προσκαλούνταν στο διοικητήριο κάθε χωριού και ύστερα οδηγούνταν έξω από το χωριό και φονεύονταν. Οι γυναίκες, οι γέροι και τα παιδιά εκποτίζονταν μετά από μερικές μέρες στις "αγροτικές αποικίες", όπως τις αποκάλεσε ο Ταλαάτ Πασάς, από το ψηλό και ψυχρό αρμενικό οροπέδιο στις πεδιάδες του Ευφράτη όπου ενδημούσε η ελονοσία και στις καυτές ερήμους της Συρίας και της Αραβίας... Οι ακρωτηριασμοί, οι βιασμοί, τα μαρτύρια και ο θάνατος έχουν αφήσει τις φρικτές αναμνήσεις τους σε εκατοντάδες αρμενικές κοιλάδες και όποιος ταξιδεύει σ' αυτές τις περιοχές σπάνια αποφεύγει τη θέα των υπολειμμάτων αυτού του πιο αποτρόπαιου εγκλήματος όλων των εποχών⁴²».

Στη διάρκεια του 1919 και του 1920 οι δυτικές δυνάμεις εξακολούθησαν να εκφράζουν δημόσια την απόφασή τους για τη δημιουργία ενός ενωμένου αρμενικού κράτους, που θα αποτελούνταν από τις αρμενικές επαρχίες της Ρωσίας και της Τουρκίας και θα είχε διέξοδο στη Μαύρη Θάλασσα. Οι σύμμαχοι ηγέτες έλπιζαν ότι οι ΗΠΑ θα δέχονταν την εκ μέρους της Κοινωνίας των Εθνών εντολή επί του υπό δημιουργία κράτους, κατά τον ίδιο τρόπο όπως η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία επρόκειτο να αναλάβουν τον εποπτικό έλεγχο επί των διαφόρων αραβικών

42. ΗΠΑ, United States Congress, Senate, 66th Congress, 2nd session, Senate document no 266, major-general James G. Harbord, *Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia*, Washington, D. C., 1920, σ. 7.

επαρχιών που έμελλε να αποσχιστούν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ωστόσο, δεν αρκούσαν οι ευχές για να οργανωθεί ένα αυτόνομο αρμενικό κράτος, να επαναπατριστούν αρκετές εκατοντάδες χιλιάδες προσφύγων και να διατεθούν οι απαιτούμενοι για την άμυνα και την ανάπτυξη αυτού του κράτους πόροι. Ενώ όλοι οι Σύμμαχοι εκφράζονταν υπέρ μιας ελεύθερης Αρμενίας, κανείς δεν ήταν διατεθειμένος να διαθέσει τα απαιτούμενα για την πραγμάτωση αυτού του στόχου μέσα. Οι ΗΠΑ, κάτω από τις εσωτερικές πιέσεις για ταχεία αποστράτευση και αναδίπλωση σε μία «λαμπρά απομόνωση», απέρριψαν την εντολή επί της Αρμενίας, ενώ η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία, προσπαθώντας να διασφαλίσουν τα δικαιώματα που είχαν αποκτήσει με τις μυστικές συνθήκες για την Εγγύς Ανατολή στη διάρκεια του πολέμου, συγκέντρωσαν τις προσπάθειές τους στις αραβικές επαρχίες, όπου σκόπευαν να επιβάλουν τη μακρόχρονη παρουσία τους. Επανελημμένα ανεφύησαν μεταξύ των Συμμάχων διαμάχες, σχετικά με τα λάφυρα του πολέμου και τις ζώνες επιρροής, που συνέβαλαν στη μεγάλη αργοπορία της κατάστρωσης του σχεδίου ειρήνης με την Τουρκία⁴³.

Ενώ οι νικητές του πολέμου διαπραγματεύονταν τις συνθήκες που επρόκειτο να συνάψουν με τις ηττημένες ευρωπαϊκές δυνάμεις και προσπαθούσαν να υπερτερήσουν ο ένας του άλλου σε αποφάσεις που αφορούσαν πολλά σημεία της υδρογείου, σχηματίστηκε ένα τουρκικό εθνικιστικό κίνημα, που αποσκοπούσε στη διαφύλαξη της εδαφικής ακεραιότητας της Ανατολίας και την απόρριψη της όποιας ιμπεριαλιστικής και αποικιοκρατικής διευθέτησης. Με ηγέ-

43. Βλ. Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol. I, Berkeley, Los Angeles, London, 1971.

τη το Μουσταφά Κεμάλ, οι εθνικιστές εμφανίστηκαν στο προσκήνιο στα τέλη του 1919, κέρδισαν με το μέρος τους την πλειονότητα των υπολειμμάτων του τουρκικού στρατού και ίδρυσαν μια κυβέρνηση αντίθετη μ' εκείνη του σουλτάνου, στην Άγκυρα την άνοιξη του 1920. Για να πείσουν τους Αρμένιους και τους Συμμάχους σχετικά με τη σοβαρότητα των προθέσεών τους, οι εθνικιστές επιτέθηκαν κατά της γαλλικής φρουράς στο Μαράς τον Ιανουάριο και σκότωσαν ή εκδίωξαν τους περισσότερους από τους Αρμένιους που είχαν επαναπατριστεί εκεί υπό την αιγίδα των Γάλλων και των Βρετανών. Στη συνέχεια, οι εθνικιστές πολιόρκησαν πολλές άλλες πόλεις της Κιλικίας, όπου περίπου 150.000 Αρμένιοι είχαν επιστρέψει στα 1919. Ταυτόχρονα, Τούρκοι απεσταλμένοι, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν και πρώην Νεότουρκοι ηγέτες, ζήτησαν τη βοήθεια της σοβιετικής Ρωσίας, προσφερόμενοι να υποκινήσουν τους ισλαμικούς λαούς κατά της Μεγάλης Βρετανίας και να συμπράξουν μαζί τους στον αγώνα κατά του κοινού εχθρού, της Δύσης. Το καλοκαίρι του 1920 η πρώτη αποστολή σοβιετικού χρυσού έφτασε στην Ανατολία⁴⁴.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, οι Σύμμαχοι άρχισαν να κάνουν υποχωρήσεις στα σχετικά με την Αρμενία ζητήματα. Με το επιχείρημα ότι η δημιουργία μιας μείζονος Αρμενίας ήταν αδύνατη χωρίς τη συμμετοχή των ΗΠΑ, οι Σύμμαχοι, στις αρχές του 1920, μείωσαν σχεδόν κατά το ήμισι την έκταση του υπό δημιουργία κράτους, σχεδιάζοντας την ένωση της Αρμενικής Δημοκρατίας, που είχε δημιουργηθεί επί

44. Βλ. Richard G. Hovannisian, «Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente», *International Journal of Middle East Studies*, IV, April 1973, σ. 129-147.

τέως ρωσικών εδαφών, με τμήματα των επαρχιών Βαν, Μπιτλίς και Ερζερούμ και προβλέποντας μια διέξοδο προς τη θάλασσα μέσω της Τραπεζούντας. Για να απαλύνουν τον απόηχο της υποχώρησής τους, οι Σύμμαχοι αναγνώρισαν ντε φάκτο την υπάρχουσα Αρμενική Δημοκρατία, η οποία, παρά τα ρευστά σύνορά της, το συνωστισμό σ' αυτήν προσφύγων, το λιμό και τη γεωγραφική της απομόνωση, είχε πραγματοποιήσει σημαντικές οργανωτικές προόδους και είχε επεκταθεί ως τα πρώην ρωσοτουρκικά σύνορα. Η Δημοκρατία της Αρμενίας είχε σταδιακά μεταβληθεί σε επίκεντρο των ελπίδων και των προσδοκιών για μια ενωμένη εθνική εστία⁴⁵.

Επιτέλους, τον Αύγουστο του 1920, σχεδόν δυο χρόνια μετά τη λήξη του πολέμου, επιβλήθηκε στην Τουρκία η συνθήκη των Σεβρών, την οποία υπέγραψαν οι εκπρόσωποι του σουλτάνου⁴⁶. Ιμπεριαλιστική όσον αφορά τους οικονομικούς της όρους, η συνθήκη ήταν μετριοπαθής αναφορικά με το Αρμενικό ζήτημα. Η Τουρκία αναγνώρισε την ελευθερία και την ανεξαρτησία της Αρμενικής Δημοκρατίας και παραιτήθηκε υπέρ της τελευταίας από όλα τα δικαιώματά της επί των τμημάτων των βιλαετιών Βαν, Μπιτλίς, Ερζερούμ και Τραπεζούντας, που έμελλε να συμπεριληφθούν στο νέο ενωμένο κράτος. Κάθε αλλαγή θρησκείας από την αρχή του πολέμου κηρυσσόταν άκυρη και η οικογένεια ή η θρησκευτική κοινότητα απαχθέντων ή αγνοουμένων προσώπων θα μπορούσε να διεκ-

45. Βλ. Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, II, Berkeley, Los Angeles, London, 1982· Levon Marashlian, «The London and San Remo Conferences and the Armenian Settlement», *Armenian Review*, XXX, no. 3-4, 1977, σ. 227-255, 398-414.

46. Η συνθήκη των Σεβρών υπάρχει στο *British and Foreign State Papers*, 1920, CXIII, 652-776.

δικήσει και να αναζητήσει αυτά τα πρόσωπα μέσω μιας μεικτής επιτροπής. Η τουρκική κυβέρνηση θα βοηθούσε στην ανεύρεση γυναικών και παιδιών που είχαν εγκλειστεί σε μουσουλμανικά σπίτια, θα συνεργαζόταν και θα παρείχε πληροφορίες για την ανεύρεση και έκδοση των υπεύθυνων για εγκλήματα πολέμου και για σφαγές των Αρμενίων και θα δεχόταν την ακύρωση του διαβόητου νόμου περί «εγκαταλειφθεισών περιουσιών», σύμφωνα με τον οποίο οι περιουσίες των Αρμενίων, που δε ζούσαν ή δεν είχαν νόμιμους κληρονόμους, περιέρχονταν στο οθωμανικό κράτος. Καθώς χιλιάδες αρμενικές οικογένειες είχαν εξοντωθεί ολοκληρωτικά, με τον παραπάνω νόμο η νεοτουρκική κυβέρνηση είχε προσποριστεί τεράστια πλούτη σαν αποτέλεσμα της γενοκτονίας.

Η συνθήκη των Σεβρών πρόσφερε στους Αρμένιους μια λύση σε ένα ζήτημα που τους είχε κοστίσει τη ζωή των μισών απ' αυτούς και την αποψίλωση της θρησκευτικής, πολιτικής, πολιτιστικής, οικονομικής και κοινωνικής υποδομής του έθνους. Ωστόσο, η εφαρμογή της συνθήκης προϋπόθετε την άμεση ανάμειξη των Συμμάχων. Όλοι οι σύμμαχοι ηγέτες γνώριζαν ότι οι Αρμένιοι είχαν αποδεκατιστεί και ότι χρειαζόνταν μια περίοδο υποστήριξης για να καταλάβουν τα εδάφη που τους είχαν αποδοθεί και να εγκαταστήσουν και να αποκαταστήσουν τους επιζώντες. Όμως καμιά δύναμη δεν ήταν διατεθειμένη να επωμιστεί τις ηθικές και υλικές ευθύνες. Οι συμμαχικές δυνάμεις κατέλαβαν την Αίγυπτο, την Παλαιστίνη, τη Συρία, τη Μεσοποταμία και τμήματα της Ανατολίας, αλλά δεν περίσσευαν στρατεύματα για τους Αρμένιους, που εγκαταλείφθηκαν στην τύχη τους.

Για να εξουδετερώσει τη συνθήκη των Σεβρών και να αποφύγει την απειλή μιας ανεξάρτητης Αρμενίας, το Σεπτέμβριο του 1920 ο Μουσταφά Κεμάλ

διέταξε τον τουρκικό στρατό να διασχίσει τα σύνορα και να συντρίψει την υπάρχουσα Αρμενική Δημοκρατία του Καυκάσου. Οι Σύμμαχοι παρατηρούσαν με λύπη ανάμεικτη με απελπισία τον τουρκικό στρατό να προελαύνει στην καρδιά της δημοκρατίας και να εξαναγκάζει το Δεκέμβριο την αρμενική κυβέρνηση να αποκηρύξει τους όρους της συνθήκης των Σεβρών, να αποκηρύξει κάθε διεκδίκηση επί της τουρκικής Αρμενίας και ακόμα να παραχωρήσει τις πρώην ρωσο-αρμενικές περιοχές Καρς, Αρνταχάν και Σουρμαλού, συμπεριλαμβανόμενου και του Αραράτ, του όρους συμβόλου των Αρμενίων. Μια από τις ειρωνείες της μεταπολεμικής περιόδου ήταν ότι, από όλες τις ηττημένες δυνάμεις, μόνο η Τουρκία επέκτεινε τα σύνορά της και αυτό μόνο στο μέτωπο του Καυκάσου και σε βάρος των Αρμενίων. Απελπισμένη και απογοητευμένη, η αρμενική κυβέρνηση, αδύναμη, δεν είχε άλλη επιλογή από του να δεχτεί τη σοβιετική κυριαρχία και να ζητήσει την προστασία του Ερυθρού Στρατού⁴⁷. Στις αρχές του 1921 η προοπτική για μια ελεύθερη και ανεξάρτητη Αρμενία είχε εκλείψει. Ολόκληρη η τουρκική Αρμενία και ένα μέρος της ρωσικής Αρμενίας είχαν χαθεί, αρκετές εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες είχαν καταδικαστεί να μην επιστρέψουν ποτέ στη γενέτειρά τους και οι Αρμένιοι που είχαν επαναπατριστεί στην Κιλικία και τη δυτική Μικρά Ασία πήραν και πάλι το δρόμο της εξορίας, αυτή τη φορά για πάντα. Όταν ο τουρκικός στρατός

47. Richard G. Hovannisian, «Caucasian Armenia between Imperial and Soviet Rule: The Interlude of national independence», στο *Transcaucasia: Nationalism and Socialism* («Η Υπερκαυκασία: εθνικισμός και σοσιαλισμός»), ed. Ronald G. Suny (Ann Arbor, 1963), σ. 277-292.

απόθησε τις ελληνικές δυνάμεις στο Αιγαίο και πυρόπλησε τη Σμύρνη στα 1922, η αρμενική παρουσία στην Τουρκία, με εξαίρεση την Κωνσταντινούπολη, είχε ουσιαστικά εκλείψει⁴⁸. Οι Σύμμαχοι παρακολούθουσαν με κάποια αμηχανία, αλλά ήδη δύο από αυτούς είχαν κινηθεί για να κερδίσουν την εύνοια των νέων κυρίων της Τουρκίας, επιδιδόμενοι ακόμα και σε μυστικές πωλήσεις όπλων προς την τελευταία. Στρατιωτικοί, εμπορικοί και αποικιοκρατικοί κύκλοι της Δύσης εξασκούσαν ισχυρή πίεση για μια προσέγγιση με την Τουρκία, εκφράζοντας ταυτόχρονα την απροκάλυπτη περιφρόνησή τους για τους αδύναμους και εξαρτημένους, υποτελείς λαούς.

Η αποτελεσματική τουρκική αντίδραση στη συνθήκη των Σεβρών παρακίνησε τους Συμμάχους να επιδιώξουν να ομαλοποιήσουν τις σχέσεις τους με το Μουσταφά Κεμάλ. Ο Τούρκος ήρωας ήταν επίσης έτοιμος να συνάψει ειρήνη. Στέλνοντας αντιπροσώπους του τόσο στο Λονδίνο όσο και στη Μόσχα, για να μπορεί να ασκεί μεγαλύτερη πίεση, ο Μουσταφά Κεμάλ ώθησε τους Συμμάχους σε μια δραστική αναθεώρηση της συνθήκης. Και δεν απογοητεύτηκε. Στη διάρκεια των διασκέψεων της Λοζάνης το 1923, οι δυτικοί διπλωμάτες συναίνεσαν στα περισσότερα σημεία του τουρκικού εθνικιστικού προγράμματος, παρά τις κάποιες διαμαρτυρίες και χειρονομίες για να σωθούν τα προσχήματα. Οι Βρετανοί αντιπρόσωποι προσπάθησαν να διασώσουν κάτι για τους Αρμένιους, παρακινώντας τους Τούρκους να τους παραχωρήσουν μια εθνική εστία εντός των ορίων και υπό την επικυριαρχία της Τουρκίας, αλλά οι Τούρκοι αντι-

48. Βλ. Marjorie Housepian, *The Smyrna Affair*, New York 1966.

πρόσωποι κατάλαβαν καλά ότι κανείς δεν ήταν έτοιμος να χρησιμοποιήσει τίποτε παραπάνω από λόγια υπέρ των Αρμενίων και αρνήθηκαν απερίφραστα να ενδώσουν. Ο απόλυτος τουρκικός θρίαμβος πιστοποιήθηκε από το γεγονός ότι στις τελικές μορφές των συνθηκών της Λοζάνης ούτε η λέξη «Αρμενία» ούτε η λέξη «Αρμένιος» δεν αναφέρονταν. Ήταν σαν να μην είχε υπάρξει ποτέ το Αρμενικό ζήτημα ή ο ίδιος ο αρμενικός λαός. Οι Σύμμαχοι αναγνώρισαν τα νέα σύνορα της Τουρκίας, συμπεριλαμβανόμενων και των προσαρτήσεων στην ανατολή και μία αναθεωρημένη συνοριακή γραμμή στο νότο που άφηνε μια σειρά από πόλεις από το Αϊντάμπ στην Ούρφα και το Μαρντίν στην τουρκική επικράτεια⁴⁹.

Οι συνθήκες της Λοζάνης σήμαναν τη διεθνή εγκατάλειψη του Αρμενικού ζητήματος. Όταν το ζήτημά τους είχε διεθνοποιηθεί για πρώτη φορά στα 1878, οι Αρμένιοι είχαν ελπίσει, αλλά μάταια. Αν στα 1878 στερούνταν τα θεμελιώδη δικαιώματά τους και την ασφάλεια της ζωής και της περιουσίας τους, στα 1923 ούτε καν υπήρχαν πλέον στα πατρογονικά τους εδάφη. Τα χρόνια που είχαν μεσολαβήσει τους είχαν επιφύλαξει αλλεπάλληλα αιματοκυλίσματα και εξόδους με αποκορύφωμα τη γενοκτονία, που αποτελούσε την πιο ανεξίτηλη τραγωδία στην ταραχώδη τρισηχιδιόχρονη ιστορία τους. Η γενοκτονία είχε αποτελέσει τη λύση του Αρμενικού ζητήματος. Είχε απαλλάξει τη χώρα από την πιο πολυάριθμη χριστιανική μειονότητά και είχε θέσει τη βάση για τη δημιουργία της Τουρκικής Δημοκρατίας, που συνέχισε την πολι-

49. Βλ. Γαλλία, υπουργείο Εξωτερικών, *Recueil des actes de la conférence de Lausanne*, 6 vol., Paris, 1923· Μεγάλη Βρετανία, υπουργείο Εξωτερικών, *British and Foreign State Papers*, 1923, CXVII, 543-639.

τική της επίτευξης αύξουσας ομοιογένειας, παρά την αντίσταση μερικών μη τουρκικών, μουσουλμανικών λαών.

Οι επιζώντες Αρμένιοι καταδικάστηκαν σε μια ζωή εξορίας και διασποράς, υφιστάμενοι την αναπόφευκτη πολιτιστική και εθνική αφομοίωση σε πέντε ηπείρους και αντιμετωπίζοντας έναν αδιάφορο ή ακόμα και εχθρικό κόσμο, που προτιμούσε να μη θυμάται. Επί πολλά έτη φαινόταν ότι η γενοκτονία είχε λησμονηθεί από όλους εκτός από τους ίδιους τους Αρμένιους, καθώς οι προσπάθειες των τελευταίων να επιστήσουν την προσοχή στα ατιμώρητα εγκλήματα, που είχαν υποστεί, δε συγκινούσαν τους υψηλά ιστάμενους πολιτικούς κύκλους. Με τον καιρό μάλιστα μερικοί ξένοι ιστορικοί και πολιτικοί άρχισαν να εκλογικεύουν το αρμενικό ολοκαύτωμα, θεωρώντας το σαν ένα λυπηρό, αλλά ίσως αναπόφευκτο βήμα προς το σχηματισμό της σύγχρονης Τουρκίας. Αυτή η αφελής στάση ήταν ήδη εμφανής στη δεκαετία του 1950, όταν ένας καθηγητής του πανεπιστημίου του Πρίνστον έγραφε: «Αν η τουρκοποίηση και η ισλαμοποίηση δεν είχαν επιταχυνθεί — στην Ανατολία — με τη χρήση βίας, είναι σίγουρο ότι σήμερα δεν θα υπήρχε η Τουρκική Δημοκρατία, μια Δημοκρατία που οφείλει οπωσδήποτε την ισχύ και τη σταθερότητά της στην ομοιογένεια του πληθυσμού της, ένα κράτος που είναι τώρα πολύτιμος σύμμαχος των ΗΠΑ⁵⁰.»

Αρκετοί σύγχρονοι συγγραφείς και η ίδια η τουρκική κυβέρνηση έχουν μεταβάλει αυτές τις εκλογικές σε άρνηση, διαβεβαιώνοντας ότι δεν υπήρξαν ούτε γενοκτονία ούτε μαζικές εκτοπίσεις και

50. Lewis V. Thomas and Richard N. Frye, *The United States and Turkey and Iran*, Cambridge, Mass., 1951, σ. 61.

σφαγές⁵¹. Ωστόσο, η οργή, που προκάλεσε η ατιμώρητη επιτέλεση της γενοκτονίας, δεν υποχώρησε και, παρά τη συγκροτημένη προσπάθεια να θεωρηθεί το Αρμενικό ζήτημα ανύπαρκτο, οι νέες γενεές — των Αρμενίων — ζητούν από τον κόσμο να τεθεί αντιμετώπος με αυτό το πρόβλημα. Οι Αρμένιοι ισχυρίζονται ότι, αν δε ληφτούν μέτρα για να κλείσουν και στη συνέχεια να θεραπευτούν οι ανοιχτές πληγές της γενοκτονίας του αρμενικού λαού, οι συζητήσεις που γίνονται στην εποχή μας και οι αποφάσεις που λαμβάνονται για την πρόληψη του εγκλήματος της γενοκτονίας μπορεί να αποδειχτούν απλώς κενά λόγια.

Πιστεύω ότι δε θα ήταν υπερβολικό να δηλώσω συμπερασματικά ότι τα μαθήματα και τα διδάγματα που εξάγονται από την ιστορία του Αρμενικού ζητήματος είναι πολλαπλά και ότι η σημασία τους είναι τόσο ειδική όσο και παγκόσμια.

51. Βλ. Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, σε συνεργασία με την Ezel Kural Shaw, Cambridge, London, New York, Melbourne, 1977, και ιδιαίτερα σ. 311-317, 322-324. *Setting the Record Straight on Armenian Propaganda against Turkey*, Washington, D. C., 1982. Τουρκία, cabinet du Premier Ministre, directoire général pour la Presse et l'Information, *Documents concernant les Arméniens Ottomans*, 2 vol., Ankara, 1982-1983.

Ο κ. ΡΙΓΚΟ ευχαριστεί τον κ. Ρ. ΧΟΒΑΝΙΣΙΑΝ και τον ρωτάει αν η διασπορά των Αρμενίων σ' ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το 19ο αιώνα ήταν εκούσια ή αν ήταν αποτέλεσμα των πιέσεων των οθωμανικών αρχών και της επιθυμίας τους να εγκαταστήσουν στην Αρμενία άλλες εθνικές ομάδες.

Ο κ. Ρ. ΧΟΒΑΝΙΣΙΑΝ απαντάει ότι οι Αρμένιοι υφίσταντο ανέκαθεν πιέσεις, γιατί η οθωμανική πολιτική αποσκοπούσε στην ανάμειξη των πληθυσμών με τη μεταφορά εκείνων του Βορρά στο Νότο και αντίστροφα. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν η πτώση του ποσοστού των Αρμενίων στην Αρμενία. Παρόμοιο ρόλο έπαιζαν και οι οικονομικοί λόγοι.

Στον κ. ΚΕΝ ΦΡΑΪ, ο κ. ΧΟΒΑΝΙΣΙΑΝ απαντάει ότι έχει συμβουλευτεί πολυάριθμες πηγές σε διάφορες γλώσσες. Στις ΗΠΑ υπάρχουν χιλιάδες ντοκουμέντα για τις σφαγές και τις εκτοπίσεις. Εξάλλου, ως το 1917, οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις διατηρούσαν διπλωματικές σχέσεις με την Τουρκία και οι αντιπρόσωποί τους ήταν σε θέση να γνωρίζουν τα όσα συνέβαιναν.

Ο κ. ΦΟΚ ρωτάει αν υπήρχε κάποια ρατσιστική ιδεολογία που υποδαύλιζε την τουρκική πολιτική και αν υπάρχουν μαρτυρίες που να αποδειχνουν ότι υπήρ-

χε προμελέτη.

Ο κ. ΧΟΒΑΝΙΣΙΑΝ απαντάει ότι η τουρκική ιδεολογία διέφερε από την ιδεολογία των ναζιστών. Η τουρκική ιδεολογία ήταν περισσότερο εθνικιστική παρά ρατσιστική και αφορούσε όλους τους αλλογενείς πληθυσμούς. Αναφορικά με την προμελέτη, διαθέτουμε δυο κατηγορίες αποδείξεων. Οι αρμενικές κοινότητες ήταν διασπαρμένες σε περιοχές που απείχαν πολύ η μία από την άλλη, αλλά σε όλες ακολουθήθηκε η ίδια διαδικασία: αφοπλισμός του πληθυσμού, σύλληψη των προυχόντων και των διανοούμενων, διαχωρισμός των αντρών από τις γυναίκες, τα παιδιά και τους υπερήλικες· εξόντωση των ανδρών, εκτόπιση των γυναικών, παιδιών και υπερήλικων κάτω από συνθήκες τόσο άθλιες ώστε πολλοί πέθαναν καθ' οδόν. Εξάλλου, διαθέτουμε γραπτές μαρτυρίες: τις αναφορές Αμερικανών διπλωματών, Δανών, Ελβετών... Ιδίως ο Γερμανός πρόξενος στο Χαλέπι υπήρξε μάρτυρας των όσων συνέβαιναν από μέρα σε μέρα σ' αυτήν την πόλη. Δυστυχώς, αυτές οι αποδείξεις δεν έχουν συγκεντρωθεί και χρησιμοποιηθεί όπως έγινε στη Νιρεμβέργη με τα ντοκουμέντα για τη γενοκτονία που επιτέλεσαν οι ναζί.

Ο κ. ΠΕΤΡΑΣ ρωτάει αν οι περιπτώσεις ανταρσίας από μέρους των Αρμενίων ακολούθησαν τις σφαγές και τις εκτοπίσεις ή αν οδήγησαν σ' αυτές. Ρωτάει επίσης αν ο τουρκικός λαός μπορεί να θεωρηθεί συλλογικά υπεύθυνος. Τέλος, ρωτάει ποια είναι σήμερα η στάση της τουρκικής κυβέρνησης και των Τούρκων διανοούμενων.

Ο κ. ΧΟΒΑΝΙΣΙΑΝ απαντάει ότι η τουρκική κυβέρνηση δεν θα μπορούσε να επικαλεστεί μια δήθεν προδοσία των Αρμενίων για να δικαιολογήσει τις πράξεις της. Οι Αρμένιοι που επιστρατεύτηκαν υπήρ-

ξαν εντελώς νομιμόφρονες, όπως εξάλλου και η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού. Ο τελευταίος δεν αντέδρασε παρά μόνο μετά την έναρξη των εκτοπίσεων. Ωστόσο, είναι αλήθεια ότι ορισμένοι Αρμένιοι βρίσκονταν στις περιοχές που κατείχε ο τσαρικός στρατός και ότι πολέμησαν κατά των Τούρκων, ακριβώς όπως πολλοί Πολωνοί και Τσέχοι πολέμησαν κατά των ναζί στο πλευρό των Συμμάχων. Αυτό δεν μπορεί να δικαιολογήσει την εξόντωση του αρμενικού πληθυσμού.

Αναμφισβήτητα, υπήρξε μια λαϊκή συμμετοχή στις σφαγές, αλλά είναι δύσκολο να θεωρήσει κανείς υπεύθυνους ανθρώπους αμόρφωτους, απληροφόρητους και κατευθυνόμενους.

Μετά τον —Α΄ Παγκόσμιο— πόλεμο άρχισε μια διαδικασία άρνησης των γεγονότων, η οποία συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Οι Τούρκοι ισχυρίζονται ότι δεν υπήρξε εξόντωση των Αρμενίων. Ο Μουσταφά Κεμάλ επιδίωξε να αποσεισει την ευθύνη από τους ώμους των Νεοτούρκων και να μειώσει τη σημασία των σφαγών, αλλά επέμενε πάντα ότι οι Αρμένιοι ήταν ένοχοι προδοσίας και έπρεπε να εκτοπιστούν. Στην πραγματικότητα, όπως έκαναν και οι ναζί για τους Εβραίους, οι Τούρκοι χρησιμοποιούσαν μια ειδική ορολογία: δεν έλεγαν ότι οι Αρμένιοι έπρεπε να εκτοπιστούν ή να εξοντωθούν, αλλά ότι έπρεπε να απομακρυνθούν από τις ζώνες του πολέμου. Σήμερα, εκείνο που μπορούμε να καταλογίσουμε στους Τούρκους, και ιδιαίτερα στους διανοούμενους, είναι ότι δεν τολμούν να αντιμετωπίσουν την ίδια τους την ιστορία.

Ο κ. ΚΑΖΑΛΙΣ παρατηρεί ότι το Δικαστήριο καλείται να αποφανθεί επί ζητημάτων που δεν είναι φλέγουσας επικαιρότητας, αλλά αφορούν γεγονότα

του παρελθόντος. Ποια θα ήταν λοιπόν η πραγματική δικαιοσύνη που θα μπορούσε ν' απονεμηθεί σήμερα στον αρμενικό Λαό;

Ο κ. Ρ. ΧΟΒΑΝΙΣΙΑΝ απαντάει ότι η γενοκτονία δεν είναι κάτι που μπορεί να θεωρηθεί παρωχημένο και ότι οι οργανώσεις που υπερασπίζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα πρέπει να την καταδικάζουν. Οι Αρμένιοι δεν έχουν ξεχάσει τα τραύματα που υπέστησαν οι ίδιοι ή οι γονείς τους. Σήμερα, το πρόβλημα έγκειται στο να δημιουργηθούν οι συνθήκες για ένα διάλογο. Η τουρκική κυβέρνηση θα πρέπει να καταλάβει επιτέλους ότι δεν είναι προς το συμφέρον της να αρνείται την Ιστορία. Όσο για τις επανορθώσεις που θα πρέπει να γίνουν σήμερα υπέρ των Αρμενίων, αυτό είναι ένα μακροπρόθεσμο πρόβλημα που δεν μπορεί να επιλυθεί παρά μόνο αφού η τουρκική πλευρά παραδεχτεί την πραγματικότητα της γενοκτονίας.

Ο κ. ΓΟΥΟΛΑΝΤ ρωτάει πώς αναπτύχθηκε το εθνικό αίσθημα των Αρμενίων και σε ποια λύση απέβλεπαν οι τελευταίοι πριν από το 1914.

Ο κ. ΧΟΒΑΝΙΣΙΑΝ υπενθυμίζει ότι, σε όλα τα πολυεθνικά κράτη, η Γαλλική Επανάσταση υποδαύλιζε την ανάπτυξη εθνικών αισθημάτων. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν αποτέλεσε εξαίρεση σ' αυτόν τον κανόνα. Οι Έλληνες και οι βαλκανικοί λαοί διεκδίκησαν την ανεξαρτησία τους. Από την πλευρά τους, οι Αρμένιοι δεν επιζητούσαν τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου κράτους αλλά τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους στους κόλπους της αυτοκρατορίας. Ζητούσαν —οι Αρμένιοι— να γίνουν όλοι οι πολίτες της Τουρκίας ίσοι ενώπιον του νόμου.